

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΤΡΙΜΗΝΟΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΝΘ'

ΑΠΡΙΛΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 1988

ΤΕΥΧΟΣ Β'

Ο ΟΡΘΟΔΟΞΟ-ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΙΚΟΣ

ΔΙΑΛΟΓΟΣ*

Σύντομος επισκόπησις τῆς ἀνεπίξεως αὐτοῦ

ΥΠΟ

ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ

Ὁμοτ. Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ

V. ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΚΑΙ ΚΑΛΒΙΝΙΣΜΟΣ - ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΛΟΥΚΑΡΙΣ

Ὁ Ὁρθοδοξο-προτεσταντικὸς διάλογος ἐνισχύθη καὶ ἐπεξετάθη εἰς πλάτος καὶ εἰς βάθος ἐπὶ τοῦ μεγάλου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου Λουκάρεως¹. Ἐπὶ τῆς πατριαρχίας αὐτοῦ (1620-1638)

* Συνέχεια ἐκ τῆς σελ. 47 τοῦ προηγουμένου τεύχους.

1. Βιβλιογραφία κατ' ἐκλογὴν: Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 193 ἐξ., ἔνθα καὶ παλαιότερα βιβλιογραφία. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς λεγομένης «Δουκαρέου» Ὁμολογίας, Ἀθήναι 1985. Κύριλλος ὁ Λούκαρις, τόμος ἐκδιδόμενος ἐπὶ τῇ 300ῳιδι ἀπὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ, 1638-1938, Ἀθήναι 1939. Χρυσόστομος Παπαδοπούλου, Κύριλλος Λούκαρις, Ἀθήναι 1939. Τοῦ αὐτοῦ, Κυρίλλου Λουκάρεως πῖναξ ὁμιλιῶν καὶ ἐκθεσις ὀρθοδόξου πίστεως. Ἐν: Ἑκκλ. Φάρφ», τ. 12 (1912). Germanos of Thyateira, Kyrillos Loukaris, London 1951. R. Schlier, Der Patriarch Kyrill Loukaris von Konstantinopel. Sein Leben und sein Glaubensbekenntnis. Marburg 1927. I. Michalescu, Les idées calvinistes du Patriarche Cyrille Loucaris. Ἀνάτοπον ἐκ: «Studii Theologice» 3 (1932). G. Hofmann, Patriarch Cyrillos Loukaris und die Römischen Päpste. Ἐν: «Orient. Christ. Periodica» 5 (1929). Τοῦ αὐτοῦ, Patriarch Kyrillos Loukaris. Ἐν: «Orient. Christ.» 7 (1941). R. Belmont, Le Patriarche Cyrille Loukaris et l'union des Églises. Ἐν: «Irenikon» 15 (1938), 16 (1939). Α. Διαμαντοπούλου, Κύριλλος Λούκαρις ὁ Κρής, Ἀθήναι 1939. G. Michaelidis, The Greek Orthodox Position on the Confession of Cyril Loukaris. Ἐν: «Church History» 12 (1943) 118 ἐξ. G. Hadjiantonio, Protestant Patriarch, Virginia 1961. S. Runciman, The Great Church in Captivity, Cambridge 1968. C. Calian, Cyril Loukaris, The Patriarch who Failed. Ἐν: «Journal of Ecumenical Studies» 10 (1973). K. Rosenmond, Patriarch Kyrill Loukaris und seine Begegnung mit dem Protestantismus. «Kirche im Osten» 13 (1970) 9 ἐξ. — Cyrille Lucar Sermons, 1596-1602, édités par K. Rosenmond, Leiden 1974. Ν. Τωμαδάκη, Λουκάρεια. Ἐν: Ἑπετ. Ἐταιρ. Βυζαντινῶν Σπουδῶν» 41 (1974) 153-194. W. H. Bates, Cyril Loukaris and his Confession. Ἐν: «Eastern Churches Newsletter» Nr. 70 (1974-1975), σ. 5 ἐξ. G. Dra-

καὶ καθ' ὄλον σχεδὸν τὸν ἰζ' αἰῶνα ἐπανελήφθη καὶ συνεχίσθη ἐντονώτερον ὁ ὑπὸ τοῦ Λουθήρου καὶ τοῦ Μελάγχθονος ἐγκαινισθεὶς ἐν τῇ πρώτῃ φάσει του καὶ ἐπὶ Ἱερεμίου Β' συνεχισθεὶς ἐν τῇ δευτέρᾳ φάσει του διάλογος μεταξὺ Ὁρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ, ἀλλ' ὑπὸ διάφορον φορέα καὶ μορφήν καὶ μέθοδον, ὡς εἶδομεν. Οὕτω κατὰ τὴν πρώτην φάσιν ὁ διάλογος ἦτο μονομερῆς καὶ ἔμμεσος, ἅτε τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μὴ ἀναποκριθέντος ἐπισήμως εἰς τὰς κρούσεις τῶν πρώτων Μεταρρυθμιστῶν. Κατὰ δὲ τὴν δευτέραν φάσιν ἐξειλίχθη εἰς διμερῆ καὶ ἄμεσον ἐπιστολιμαῖον θεολογικὸν διάλογον, καθ' ὃν ὁ Προτεσταντισμὸς ἐξέπροσωπήθη ὑπὸ τοῦ Λουθηρανισμοῦ διὰ τῶν λουθηρανῶν θεολόγων τῆς Τυβίγγης (1573-1581), ἀσχοληθέντων θεωρητικῶς περὶ τὰς σπουδαιότερας διαφορὰς μεταξὺ Ὁρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ. Ἐν τῇ τρίτῃ φάσει δύναται νὰ ὑπαχθῇ καὶ ὁ ἰδιάζων πολυετής (1622-1627) θεολογικὸς διάλογος, ὃν διεξήγαγε προσωπικῶς ἐν Ἀγγλίᾳ, Γερμανίᾳ καὶ Ἑλβετίᾳ, μετὰ πολυαρίθμων διαμαρτυρομένων θεολόγων, πρὸ πάντων γερμανῶν λουθηρανῶν, ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως ἐπιφανῆς Ἑλλην θεολόγος Μητροφάνης Κριτόπουλος, ὡς εἶδομεν ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ. Κατὰ δὲ τὴν κρινομένην νῦν τετάρτην φάσιν τοῦ Ὁρθοδοξο-προτεσταντικοῦ διαλόγου ἐπὶ Κυρίλλου Λουκάρεως ἐξειλίχθη ὁ διάλογος οὗτος εἰς ἰδιόρρυθμῶς διμερῆ, ἐκπροσωπηθέντος κατ' αὐτὸν τοῦ Προτεσταντισμοῦ ὑπὸ τοῦ Καλβινισμοῦ, ὅστις συνῆψε στενὰς σχέσεις μετὰ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου Λουκάρεως, ἐξελιχθείσας εἰς ἐκκλησιαστικοθεολογικὰς τοιαύτας. Ἄλλ' ἡ πρώτη αὕτη ἐπαφὴ Καλβινιστῶν θεολόγων μετὰ τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου Λουκάρεως δὲν εἶχε τὴν μορφήν ἐπισήμου ἀμφοτέρομεροῦς ἀμέσου ἢ ἐμμέσου θεολογικοῦ διαλόγου μεταξὺ Ἐκκλησιῶν, ἀλλ' ἀπλῆς ἐπικοινωνίας καὶ συνεργασίας μᾶλλον ἐπὶ ἐκκλησιαστικοπολιτικοῦ πεδίου ἐκείνων καὶ τοῦ Πατριάρχου ἀτομικῶς, ἄνευ συμμετοχῆς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Αὕτη εἰσῆλθεν εἰς τὸν ἰδιόρρυθμον ἐκεῖνον διάλογον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πατριάρχου δι' ἐξ τοπικῶν Συνόδων, δύο Ὁμολογιῶν πίστεως καὶ πλειόνων εἰδικῶν θεολογικῶν συγγραφῶν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1638 μέχρι τοῦ ἔτους 1691, ἀποκρούσασα τὰς ἑτεροδόξους διδασκαλίας τῶν Καλβινιστῶν. Ἄλλ' ἀρχικῶς, ὁ μὲν Πατριάρχης ἐπεδίωκεν εἰδὸς τι πολιτικῆς συμμαχίας μεταξὺ Ὁρθοδόξων καὶ Προτεσταντῶν (κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς προ-

g a s, Seventeenth Century Document relating to the Confession of Cyrill Lukaris. Ἐν: «Abba Salama» 9 (1978) 153-206. F. P e r r e t, Metrophanes Kritopoulos, Kyrillos Loukaris et Genève, 1627-1640. Ἐν: «Ἐκκλησία καὶ Θεολογία» Ζ (1981). R. H o t z, Ein calvinistischer Patriarch von Konstantinopel, Zürich 1984. E. A d a m a k i s, Eight Mariological Homilies by Kyrillos Loukaris from the codex MIIT 427, Brookline Mass. 1987. T o ὡ α ὡ τ o ὡ, Cyrille Lucar et la Théologie occidentale, Genève-Paris 1988.

ηγηθείσης ἐν Πολωνίᾳ ὁμοίας¹) πρὸς προστασίαν τῶν Ὀρθοδόξων ἀπὸ τῆς τυραννίας τῶν Τούρκων καὶ ἀπὸ τῶν ἐπιβολῶν τῶν Ῥωμαιοκαθολικῶν, τῶν ἀπεργαζομένων πάντοτε τὴν καθυπόταξιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὑπὸ τὴν Ῥώμην, οἱ δὲ Καλβινισταὶ ἐπεδίωκον νὰ προσελκύσωσι τὸν Πατριάρχην εἰς τὸν Καλβινισμόν, παρουσιάζοντες αὐτὸν ὡς πρεσβεύοντα τὴν καλβινικὴν πίστιν ἐν ἰδίᾳ, ὑπ' αὐτοῦ δῆθεν γραφείσῃ, Ὁμολογία πίστεως, καὶ τοῦτ' αὐτὸ ὡς «καλβινιστὴν» ἢ «προτεστάντην», ἢ ὡς θρησκευτικῶς «ιδικὸν των, un calviniste pur, un calviniste direct»², ἐρωτοτρικοῦντα πρὸς τὸν Καλβινισμόν καὶ τοὺς καλβινιστὰς φίλους του δι' ἀναρμόστου διὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀλληλογραφίας καὶ ἀποδοχῆς τῆς καλβινιζούσης ἐκείνης Ὁμολογίας ὡς δῆθεν ὀρθοδόξου.

Ἐπὶ πλέον δὲ τὸ κατ' οὐσίαν θρησκευτικὸν «Λουκάρειον πρόβλημα» προσέλαβε καὶ πολιτικὴν διάστασιν, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι διαρκοῦντος τοῦ ἰζ' αἰῶνος κραταιὰ διεξήχθη πάλῃ ἐπὶ ὀρθοδόξου ἐδάφους ἐντὸς ἐκρηκτικῆς ψυχροπολεμικῆς ἀτμοσφαιρας μεταξὺ τοῦ Παπισμοῦ καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ καὶ ἀμφοτέρων κατὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, μὲ κύριον πρωταγωνιστὴν τοῦ ἐκτυλιχθέντος ἐπικοῦ δράματος τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλον Λούκαριν, ὅστις ἠγωνίσθη δι' ὄλων αὐτοῦ τῶν δυνάμεων καὶ ἐξ ἀγῶν ἑλατηρίων, ἵνα σώσῃ, καθ' ὃν αὐτὸς ἐνόμιζεν ὑπὸ τὰς τότε κρισίμους καὶ κινδυνώδεις περιστάσεις προσφορώτερον τρόπον, τὸ κλυδωνιζόμενον καὶ κινδυνεῦον νὰ καταποντισθῇ σκάφος τῆς Ἐκκλησίας του καὶ τῆς πατρίδος του ὑπὸ βάρβαρον δουλείαν. Δι' ἀμφοτέρα ταῦτα ἠγωνίζετο, ὡς τε πατριάρχης καὶ ὡς ἐθνάρχης, ὁ Λούκαρις ἐν τῷ δεινῷ ἐκείνῳ ἀγῶνι, ἐν τῷ ὁποίῳ ἔλαβον μέρος οὐ μόνον θεολόγοι καὶ κληρικοὶ καὶ μισσιονάριοι, ἀλλ' ἅμα καὶ πολιτικοὶ καὶ διπλωμάται, οὐ μόνον Ἐκκλησίαι, ἀλλὰ καὶ Κράτη, μεταβληθέντος οὕτως ἐν τινι μέτρῳ τοῦ θρησκευτικοῦ ζητήματος εἰς πολιτικὸν τοιοῦτον, μὲ κορυφαῖον θῦμα τὸν Κύριλλον Λούκαριν³. Κατ' αὐτοῦ προσωπικῶς ἐστρέφετο τὸ Βατικανόν, ἔχον ὡς θερμούς συμπαραστάτας τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ῥωμαιοκαθολικοὺς πρεσβευτὰς, καὶ πρὸ πάντων τοὺς τῆς Γαλλίας, τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Βενετίας. Ἀντιθέτως ἀπὸ τῆς ἄλλης πλευρᾶς θερμοὶ ὡσαύτως συμπαραστάται τοῦ Κυρίλλου Λουκάρειος ἦσαν οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει διαμαρτυρόμενοι πρεσβευταὶ τῆς Ὀλλανδίας Κορνήλιος Haga καὶ τῆς Ἀγγλίας Θωμᾶς Rowe, ἐν μέρει δὲ καὶ οἱ τῆς Γερμανίας καὶ Σουηδίας. Οὗτοι εἰργάζοντο ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ πεδίου, ἰδίως διὰ παρεμβάσεων παρὰ τῇ Πύλῃ, διὰ ἀνά

1. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, μν. ἔ., σ. 39 ἐξ.

2. Ἐπιστολαὶ Sir Thomas Rowe, παρὰ K. Rosemond, Sermons (1598-1602), Leyden 1974, σ. 8-9, 15.

3. Βλ. καὶ S. Runčian, The Great Church in Captivity, Cambridge 1968. Ἑλλην. μετάφρ. ὑπὸ Κ. Παπαρόδου, Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία ἐν αἰχμαλωσίᾳ, τ. Α'-Β', Ἀθήναι 1979. G. Hering, Ökumenisches Patriarchat und Europäische Politik 1620-1638, Wiesbaden 1968.

φυλάττη τὴν Ἐκκλησίαν μας ἀπὸ τοὺς διωγμοὺς τῶν Παπιστῶν καὶ πάντων τῶν ἐναντίων», διότι «ἡ αὐτὴ τῆς Ῥώμης», καὶ ἰδίως οἱ Ἰησοῦ ἔχεται, «ποτέ δὲν ἐλλείπουσιν ὡς τὴν σήμερον νὰ κάμνουνσι κάθε λογῆς ἐνέδραν καὶ πολλὰ πανουργεύματα νὰ μᾶς διώκουνσι καὶ νὰ μᾶς ζημιώνουνσι καὶ νὰ γυρεύουνσι τὸν χαλασμόν μας καὶ τὸν ἀφανισμόν τοῦ Πατριαρχείου καὶ ὅλης τῆς Ἐκκλησίας τῶν Γραικῶν», ὡς μαρτυρεῖ ὁ Λουκάρις¹. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, ὁ Λουκάρις ἐκαλεῖτο νὰ ἀντιμετωπίσῃ — ὑπὸ τὴν διπλῆν αὐτοῦ ιδιότητα, πατριαρχικὴν καὶ ἐθναρχικὴν —, τὴν κυρίως ἀπὸ τῶν Σταυροφοριῶν καὶ εἶτα τῆς Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας δημιουργηθεῖσαν ἐχθρικήν κατάστασιν εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς νέας Ῥώμης, ὑπαιτιότητι τῆς πρώτης, καὶ διασώσῃ τὴν ταυτότητα καὶ ἰδιαιτερότητα καὶ ἀνεξαρτησίαν καὶ παράδοσιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Καθ' ὅσον ἐπὶ κεφαλῆς τῆς πολεμικῆς τῆς Ῥώμης κατὰ τοῦ Πατριαρχείου εἶχε τεθῆ τὸ Βατικανὸν διὰ δαπάνης μεγάλων χρηματικῶν ποσῶν καὶ ἄλλων ἀνεπιτρέπτων μέσων², στρεφόμενον προσωπικῶς κατὰ τοῦ Πατριάρχου Λουκάρεως, ὅστις ἀπὸ τοῦ ἔτους 1623 μέχρι τοῦ 1638 πεντάκις τοῦλάχιστον κατεβιβάσθη βιαίως ἀπὸ τοῦ Πατριαρχικοῦ θρόνου, ἰησουίτικαῖς βραδουργίαις παρὰ ταῖς τουρκικαῖς ἀρχαῖς καὶ τῇ ἐπεμβάσει τῶν Ῥωμαιοκαθολικῶν πρεσβυτῶν, ἀλλὰ καὶ πεντάκις ἐπανῆλθεν εἰς αὐτόν, τῇ ἀξιώσει Κλήρου καὶ λαοῦ καὶ τῇ ὑποστηρίξει τῶν προτεσταντῶν πρεσβυτῶν, ἕως οὗ ἐπέτυχεν τὸ Βατικανὸν νὰ καταδικασθῇ ὁ Πατριάρχης ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐπὶ προδοσίᾳ εἰς τὸν διὰ στραγγαλισμοῦ θάνατον, τελευτώντος τοῦ Ἰουνίου 1638³.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συντόμως εἰρημένων συναγεται, ὅτι, πέρα τῆς βαρβάρου καταπίεσεως τῶν Ὀρθοδόξων ἐκ μέρους τῶν κατακτητῶν Τούρκων, κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἐδοκιμάζοντο οὗτοι δεινῶς καὶ ἐκ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τοῦ Προτεσταντισμοῦ, τοῦ Ῥωμαιοκαθολικισμοῦ καὶ τῆς ἀμυνομένης Ὀρθο-

1. Παρὰ G. Hofmann, Griechische Patriarchen und römische Päpste. Patriarch Kyrillos Loukaris und die römische Kirche. Ἐν: «Orientalia Christiana» 15 (1929) 99-100. Περαιτέρω βλ. αὐτόθι καὶ XIII No 47, XIX No 63, XX No 64, XXV No 76, XXX No 84, XXXVI No 97. Σ τ. Ῥά ν σι μ α ν, μν. ἔργ., τ. 2, σ. 426 ἐξ.

2. Βλ. C. Davey, μν. ἔργ., σ. 34 ἐξ., 268 ἐξ. Οἱ Τούρκοι, ἐκμεταλλεόμενοι τὴν δημιουργηθεῖσαν «χαώδη» κατάστασιν, ἰδίως ἐκ τῆς ταχείας ἐναλλαγῆς πολυαριθμῶν νέων πατριαρχῶν, εἰσέπραττον μυθώδη χρηματικὰ ποσὰ (βλ. Σ τ. Ῥά ν σι μ α ν, αὐτόθι, σ. 386 ἐξ.). Κάθε ἐκλογή πατριάρχη ἀπαιτοῦσε τὴν πληρωμὴν χρημάτων στὴν Ὑψηλὴ Πύλη, καὶ τὸ τίμημα συνεχῶς ἀνέβαινε· ἐπίσης ἔπρεπε νὰ καταβάλλεται καὶ μιὰ ἐτήσια εἰσφορά (αὐτόθι).

3. E. Legrand, μν. ἔ., τ. IV, σ. 514-516. Γ. Ἀρ β α ν ι τ ῖ δ η, Κύριλλος ὁ Λουκάρις. Τὰ κατὰ τὸν θάνατον καὶ τὴν ταφὴν τοῦ ἀειμνήστου Πατριάρχου..., Ἀθήναι 1939. Κατὰ τὸν Σ τ. Ῥά ν σι μ α ν (αὐτόθι, σ. 387), «τέσσερις πατριάρχες, ὁ Κύριλλος Α' (Λουκάρις), ὁ Παρθένιος Β', ὁ Παρθένιος Γ' καὶ ὁ Γαβριὴλ Β', θανατώθηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους ὡς ὑποπτοὶ προδοσίας».

δοξίας περί τὸν πατριαρχικὸν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως. Εἰδικώτερον ἐπρόκειτο περί σοβαρᾶς ἀντιπαραθέσεως καὶ τοῦτ' αὐτὸ συγκρούσεως μεταξύ τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ Καλβινισμοῦ, παρεμβληθέντος ἐνεργῶς καὶ τοῦ Ῥωμαιοκαθολικισμοῦ, τῆς ὁποίας συγκρούσεως γενεσιουργὸς αἰτία ἐγένετο ἡ λεγομένη «Λουκάρειος» Ὁμολογία. Ἐντεῦθεν ἐδημιουργήθη τὸ χαρακτηριζόμενον ὡς «Λουκάρειον πρόβλημα», ἐκδηλωθὲν κυρίως ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1629 δημοσιεύσεως τῆς κακεμφάτου ταύτης Ὁμολογίας, ἣτις ἀπέβη τὸ μῆλον τῆς ἔριδος μεταξύ τῶν ὀρθοδόξων, τῶν Ῥωμαιοκαθολικῶν καὶ τῶν διαμαρτυρομένων θεολόγων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης¹.

Ἀρχικῶς ἡ ψευδώνυμος αὕτη Ὁμολογία ἐδημοσιεύθη λατινιστὶ οὐχὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Λουκάρεως ἢ ἄλλου τινὸς ὀρθοδόξου, ἀλλ' ἐν Γενεύῃ τῆς Ἑλβετίας κατὰ τρόπον σφόδρα ὑποπτον ὑπὸ τῶν ἐκεῖσε Καλβινιστῶν θεολόγων. Οὕτως ἐν ἔτει 1629 ἐδημοσιεύθη ἡ Ὁμολογία αὕτη ἐπ' ὀνόματι τοῦ Πατριάρχου ὑπὸ τὸν ἀνακριβῆ καὶ παραπλανητικὸν τίτλον «*Confessio fidei reverendissimi domini Cyrilli Patriarchae Constantinopolitani nomine et consensu Patriarcharum Alexandrini et Hierosolymitani, aliarumque Ecclesiarum Orientalium Antistitum, scripta Constantinupoli mense Martio anni 1629*», ὡς καὶ ἑλληνιστὶ ἐν ἔτει 1633 ὑπὸ τὸν ἐπίσης ἀνακριβῆ καὶ προφανῶς ξενικὸν τίτλον «Ἀνατολικῆ Ὁμολογία τῆς χριστιανικῆς πίστεως», μετὰ λατινικοῦ κειμένου καὶ προλόγου τῶν ἐν Γενεύῃ καλβινιστῶν θεολόγων Ἰωάννου Diodati καὶ Le Clerc². Εἶναι

1. Βλ. Ἰ ω. Κ α ρ μ ἰ ρ η, Περὶ τὸ πρόβλημα τῆς λεγομένης «Λουκαρείου» Ὁμολογίας, Ἀθήναι 1985. Τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τῆς Ὁμολογίας ταύτης παρὰ Ἰ ω. Κ α ρ μ ἰ ρ η, Μνημεῖα, τ. ΙΙ², σ. 645-650.

2. Ὁ C. D a n e y (μν. ξ., σ. 284-285), στηριζόμενος εἰς νεωτέρας ἐρευνᾶς τοῦ K. R o z e m o n d, γράφει, ὅτι «the first publication of the Confession in Western Europe was in a French edition in Sedan in June 1629, followed by a Latin edition there, the same month, and later in Geneva. Cyril Loucaris autographed two copies of the Confession for Haga in March 1629. One was sent by him to the States General on March 31st, but nothing was done about publishing it. It was simply put in the Archives. The other Haga sent to Gideon van Boetzelaer van Asperen, the Ambassador of the States General in Paris, who had asked him for a copy. This is thought to be the source of the Sedan editions. On April 14th 1629 Léger sent a copy of the Confession to Turretin in Geneva, fulfilling the promise made in his letter of March 31st. He added: The Patriarch has little to write about since it is now Lent. His Confession, however, you now have... He was not willing at first to sign many copies of it. The one Haga sent to Geneva was unsigned, and for this reason was not published immediately. In September 1629 the Company of Pastors and Professors in Geneva decided to postpone its publication. It is not recorded when it was finally published there, but it must have been after September 1629». Σημειωτέον ὅτι καὶ τὸ κείμενον τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τῆς Ὁμολογίας, καίτοι ἐπέμφθη ὑπὸ τοῦ Léger εἰς τοὺς ἐν Γενεύῃ Καλβινιστὰς πρὸς ἐκτύπωσιν τὸ 1631, ὅμως ἐκυκλοφορήθη μετὰ διετίας,

προφανές, ὅτι ὁ τίτλος καὶ τὰ γραφόμενα τῆς πρώτης σελίδος τῆς Ὁμολογίας δὲν προέρχονται ἐξ αὐτοῦ τοῦ Πατριάρχου, ἀλλ' ἐκ τῶν Καλβινιστῶν συντακτῶν τῆς Ὁμολογίας. Καθ' ὅσον εἰς τὴν ἀρχικὴν διατύπωσιν αὐτῆς φαίνεται ὅτι συνειργάσθησαν διαφοροτρόπως πλείονες ἐκ τῶν ἐν Ἑλβετία διατριβόντων τότε θεολόγων καὶ ἄλλων ζηλωτῶν καλβινιστῶν, οἳ οἱ: Βενέδικτος Turretin, Θεόδωρος Tronchim, Ἰάκωβος Gothofredus, Δαυῖδ Clericus, Νικόλαος Vedelius, Janus Saracenus, ὡς καὶ οἱ: Hofmanus, Sartor, Müsius, Lupius καὶ ἄλλοι, πρὸ πάντων δὲ ὁ ὑπ' αὐτῶν ἐκλεγείς καὶ ἀποσταλείς εἰς Κωνσταντινούπολιν εἰδικῶς πρὸς προπαγανδιστικούς σκοποὺς Ἀντώνιος Léger, ὁ καὶ πρωτοστατήσας εἷς τε τὴν σύνταξιν καὶ τὴν ἐπιβολὴν τῆς Ὁμολογίας ἐπὶ τοῦ Λουκάρεως. Οὗτος διαμείνας ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ μίαν ὀκταετίαν (1628-1636), ὡς πάστωρ καὶ σύμβουλος τῆς Ὀλλανδικῆς Πρεσβείας, συνειργάσθη στενῶς μετὰ τοῦ πρεσβευτοῦ Κορνηλίου Haga, ἀμφοτέροι δὲ οὗτοι ἀπέβησαν, δύναται τις εἰπεῖν, οἱ κακοὶ δαίμονες τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, ἐπιδιώξαντες συστηματικῶς δι' ὄλων τῶν ἀφθόνων εἰς τὴν διάθεσιν των μέσων τὸν ἐκπροτεσταντισμὸν τῶν Ὁρθοδόξων, ὀδηγούμενοι καὶ ἐνισχυόμενοι ὑπὸ τῶν ἐν Γενεύῃ καὶ ἀλλαχοῦ Καλβινιστῶν¹. Ἔσπευσαν δὲ οἱ μνημονευθέντες πραγματικοὶ συγγραφεῖς, ἢ μᾶλλον συρραφεῖς καὶ συμπιληταὶ τῆς Ὁμολογίας, ἤδη πρὸ τῆς ἑλληνικῆς ἐκδόσεώς της, νὰ παρασκευάσωσι καὶ ἐκδώσωσι καὶ μεταφράσεις αὐτῆς εἰς τὴν γαλλικὴν, τὴν γερμανικὴν καὶ τὴν ἀγγλικὴν γλῶσσαν, εἶτα δὲ καὶ εἰς τὴν ὀλλανδικὴν καὶ σουηδικὴν², καὶ προσέτι νὰ διατυμπανίσωσι καὶ παραστήσωσι πανταχοῦ *urbi et orbi* ταύτην ὡς δῆθεν Ὁμολογίαν τῆς πίστεως τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς, συμφωνούσης δῆθεν ἐν τοῖς πλείστοις μετὰ τῆς προτεσταντικῆς καὶ εἰδικώτερον τῆς καλβινικῆς διδασκαλίας, τὸν δὲ Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλον Λουκάριν ὡς «καλβινιστὴν», ὡς «μεταρρυθμισμένον» καὶ ὡς «προτεστάντην» πατριάρχην, ὡς προεῖρηται³.

Ὡς ἦτο ἐπόμενον, αἱ ἀχαρακτήριστοι καὶ ἀνεπίτρεπτοι αὐταὶ ἐνέργειαι τῶν Καλβινιστῶν⁴ προὐκάλεσαν μεγάλην σύγχυσιν καὶ ταραχὴν καὶ σάλον με-

πιθανῶς λόγῳ ἐπεξεργασίας αὐτοῦ μεταξὺ Γενεύης καὶ Κωνσταντινουπόλεως, τῇ συμμετοχῇ ἴσως ἐν περιορισμένῳ βαθμῷ καὶ αὐτοῦ τοῦ Λουκάρεως

1. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμὸς, σ. 198 ἐξ. S. B a u d - B o n y, Antoine Léger, pasteur etc... Ἐν: «Revue d' Histoire Suisse», τ. 24 (1949) 193-219. C. D a v e y, μν. ξ., σ. 254 ἐξ.

2. Βλ. E. L e g r a n d, μν. ξ., τ. I, σ. 270 ἐξ.

3. Π.χ. ὁ Haga, ὁ Abbot, ὁ Χατζηαντωνίου, ὁ Hotz καὶ ἄλλοι. Βλ. ἀνωτέρω σ. 211, σημ. 2. Βλ. καὶ Στ. Ἰάκωβον, μν. ξ., τ. 2, σ. 475 ἐξ., τὸ κεφ. 6 ὑπὸ τὴν ἐπιγραφήν: «Ὁ καλβινιστὴς Πατριάρχης».

4. Οἱ συγκροτήσαντες τὴν μεγάλην τοπικὴν Σύνοδον τῶν Ἱεροσολύμων τοῦ 1672 Ὁρθόδοξοι κατηγοροῦσι τοὺς Καλβινιστὰς θεολόγους, ὅτι συνέθεσαν τὴν ψευδεπίγραφον

ταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων, ἐπιτεινόμενον καὶ ἐκ τῆς προπαγανδιστικῆς καὶ προσηλυτιστικῆς δραστηριότητος ἐν μέσῳ τῶν λαῶν τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς διαμαρτυρομένων καὶ ῥωμαιοκαθολικῶν ἱεραποστόλων καὶ πρακτόρων, ἐπικαλουμένων καὶ ἐκμεταλλευομένων τὴν λεγομένην «Λουκάρειον» Ὁμολογίαν ἀναλόγως τῶν ἰδίων σκοπῶν καὶ ἐπιδιώξεων αὐτῶν. Συνάμα δὲ ἐνήργουν παρομοίως καὶ ἐν τῇ ἑτεροδόξῳ Δύσει, ἐν ᾗ διεξήγετο ὡσαύτως σφοδρὸς συγγραφικὸς ἀγὼν μεταξὺ ῥωμαιοκαθολικῶν καὶ διαμαρτυρομένων θεολόγων, προσπαθούντων νὰ παραστήσωσι τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν ὡς ταυτιζομένην εἰ μὲν πρὸς τὴν λατινικὴν, οἱ δὲ πρὸς τὴν προτεσταντικὴν διδασκαλίαν. Ὁθεν διὰ τῆς λεγομένης «Λουκάρειου» Ὁμολογίας ἐπιδιώκετο ὑπὸ τῶν Καλβινιστῶν διπλοῦς τις σκοπός, ἥτοι ἅφ’ ἑνὸς μὲν ὅπως χρησιμοποιηθῆ ἡ Ὁμολογία ἐν τῇ Δύσει πρὸς ἀπόδειξιν τῆς συμφωνίας τῶν καλβινιστῶν καὶ γενικώτερον τῶν προτεσταντικῶν διδαγμάτων πρὸς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν, τοῦθ’ ὅπερ ἐκέκρητο θεμελιώδη σημασίαν διὰ τὴν διεξαγομένην τότε ἐν τῇ Δύσει σφοδρὰν θεολογικὴν πολεμικὴν ὑπὸ τῶν Ῥωμαιοκαθολικῶν κατὰ τῶν προτεσταντικῶν καινοτομιῶν καὶ δογμάτων ὡς αἰρετικῶν, ἅφ’ ἑτέρου δὲ ὅπως χρησιμοποιηθῆ ἡ Ὁμολογία αὕτη καὶ ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἀνατολῇ ὡς μέσον καὶ ὄργανον πρὸς εὐχερεστέραν διάδοσιν τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἰδίως μεταξὺ τῶν ἐλληνοφώνων καὶ σλαυοφώνων ὀρθοδόξων πληθυσμῶν¹.

καὶ ὑποβολιμαίαν ἐκέλην Ὁμολογίαν, τὸ ἀμέγιστον τοῦτο ματαιολόγημα, ἐμπλέξαντες καὶ τὸν Λούκαριν, «οὐκ ἀγνοοῦντες τὴν πίστιν ἡμῶν, ἀλλ’ ἀναισχυνοῦντες καὶ πρὸς ἀπάτην τῶν ἀπλουστέρων περιάπτειν ἡμῖν ἀνοίκεια ἐπιχειροῦντες», ἐφ’ ᾧ καὶ «ἐπενόησαν λέγειν τουτὶ τὸ προφανέστατον ψεῦδος, ὅτι ἄπερ αὐτοὶ περὶ πίστεως φρονοῦσι, ταῦτα καὶ ἡ Ἀνατολικὴ φρονεῖ Ἐκκλησία... ὅτι μακρὰν ἐκείνων διεστηκότων ἡμῶν, καὶ τρόφω τινὶ μὴ δυναμένων πᾶσι Καλοῦνοις γινώριμον ἀποκαταστήσαι τὸ κατ’ ἐκείνων τῶν ἰδίων καθηγεμόνων σκευώρημα, ἤρκεσαν αὐτοῖς πρὸς μόνην ἀπάτην τῶν ἀπλουστέρων ἐγκαυχᾶσθαι, ὅτι εἴ τι Καλοῦνοις κεκαινοτόμηται, τοῦτο καὶ ἡ Ἀνατολικὴ φρονεῖ Ἐκκλησία, καὶ τάνάπαλιν» (Παρ’ Ἰω. Κ α ρ μ ἱ ρ η, Μνημεῖα, τ. II², σ. 783, 785, 786).

1. Καὶ οἱ τέσσαρες Ὁρθόδοξοι Πατριάρχαι τῆς Ἀνατολῆς, ἐν τῇ ἀπαντήσει αὐτῶν πρὸς τοὺς Ἀγγλικανοὺς Ἀνωμότους ἐν ἔτει 1718, ἐξέφραζον τὴν πεποίθησιν τῶν Ὁρθοδόξων, ὅτι διὰ τῆς λεγομένης «Λουκάρειου» Ὁμολογίας ἐπιδίωκον οἱ Καλβινισταὶ συντάκται αὐτῆς «ἐαυτοὺς ἀποδείξειαι συμφωνοῦντας ταύτῃ ἡμῶν τῇ μόνῃ ἀληθινῇ πίστει. Τοῦτο γὰρ ἀποδείξαντες, οἴονται ἔχειν τὸ πᾶν καὶ ὡς ὀρθόδοξοι παρὰ τοῖς ἄλλοις ἔθνεσι καὶ μάλιστα τοῖς τούτων ἀπλουστέροις νομιζέσθαι καὶ τὰ οἰκεία διδάγματα τοῦτον μάλιστα τὸν τρόπον τοῖς πολλοῖς ποιήσειν αὐτὰ εὐπαράδεκτα... Ἐχομεν παράδειγμά τι σαφὲς τοὺς Λουθηροκαλβινιστάς, ὧν οἱ μὲν αὐθαδέστεροι, ἵνα τὰ οἰκεία ἐσφαλμένα δόγματα τοῖς πολλοῖς εὐπαράδεκτα ποιήσωσιν, ἐτόλμησάν ποτε συκοφαντῆσαι τὴν ἡμετέραν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ὡς δῆθεν καὶ αὐτὴ αὐτὰ ταῦτα πιστεύει καὶ ἀποδέχεται, ἄπερ καὶ οἱ Λουθηροκαλβινισταὶ. Διὸπερ καὶ βιβλίον τινὰ πρὸ χρόνων τινῶν ἀνεπλάσσαντο, ἐπιγράψαντες ταύτην «Ὁμολογίαν τῆς τῶν Γραικῶν ὀρθοδόξων ἀνατολικῶν πίστεως», ὡς δῆθεν παρὰ Κυρίλλου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἐκείνου δηλαδὴ τοῦ σοφοῦ Λουκάρειως ἐκδοθεῖσαν... τοιαύταις τισὶ μηχαναῖς καὶ συκοφανταῖς ἐξαπατᾶν οἴμενοι τοὺς ὁμοφύλους αὐτῶν καὶ μάλι-

Ἐξετάζοντες νῦν ἐγγύτερον τὴν ψευδεπίγραφον «Λουκάρειον» Ὁμολογίαν, ὑπομιμνήσκομεν ὅτι ἀλλαχοῦ¹ προέβημεν εἰς ἀνάλυσιν τοῦ θεολογικοῦ περιεχομένου αὐτῆς καὶ ἀνεπτύξαμεν τοὺς λόγους, δι' οὓς ἀπορρίπτομεν τὴν γνησιότητα αὐτῆς. Ἐπὶ τῇ βάσει λοιπὸν τῆς ἐρεύνης ταύτης κατελήξαμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Κύριλλος Λούκαρις δὲν εἶναι ὁ πραγματικὸς καὶ ἀληθινὸς συγγραφεὺς τῆς ἀποδοθείσης αὐτῷ Ὁμολογίας, ἣ δὲ ἔναντι αὐτῆς καθόλου στάσις καὶ σχέσις του ὑπηγορεύθη μᾶλλον ἐκ πολιτικῶν καὶ ἤττον ἐκ θρησκευτικῶν λόγων καὶ κινήτρων. Καὶ νῦν ἐπανακρίνοντες γενικῶς τὴν Ὁμολογίαν ταύτην διαπιστοῦμεν, ὅτι πρόκειται περὶ καλβινικοῦ μᾶλλον κειμένου ὑπὸ ὀρθόδοξον ἐπίδρασιν, καὶ οὐχὶ περὶ ὀρθόδοξου ὑπὸ καλβινικὴν ἐπίδρασιν, διότι παρουσιάζει τοιαύτην καταπληκτικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Καλβίνου, τὴν περιεχομένην ἐν τῇ Institutio αὐτοῦ² καὶ ἄλλαις καλβινικαῖς Ὁμολογίαις, ὥστε εὐλόγως θὰ ἠδύνατό τις, ἀγνοῶν τὸν συγγραφέα αὐτοῦ, νὰ ὑπολάβῃ αὐτὸ ὡς ἐξεληθὸν ἐκ τῆς γραφίδος αὐτοῦ τοῦ μεταρρυθμιστοῦ τῆς Γενεύης ἢ ἐτέρου τινὸς τῶν συνεργατῶν του. Οὕτως ἡμεῖς, ἐκ τῆς παρακολουθήσεως ἐπὶ μίαν πεντηκονταετίαν τοῦ θέματος τούτου³, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπαρχόντων στοιχείων (ἐξαιρέσει ἀνεκδότου τινὸς τμήματος τῆς ἀλληλογραφίας καὶ τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Πατριάρχου)⁴, κατελήξαμεν εἰς τὸ συμπέρασμα⁵, ὅτι ὁ Κύριλλος Λούκαρις δὲν εἶναι ὁ πραγματικὸς καὶ ἀληθὴς συγγραφεὺς τῆς ἀποδοθείσης αὐτῷ Ὁμολογίας, ἥτις δὲν εἶναι ἐνιαῖον ἔργον ἑνὸς συγγραφέως, καὶ εἰδικῶς τοῦ μὴ διαθέτοντος τὴν ἀπαιτουμένην θεολογικὴν παιδείαν καὶ ἐπιστήμην πρὸς συγγραφὴν ἑνὸς τόσοσιν δυσχεροῦς δογματικοῦ κειμένου Κυρίλλου Λουκάρεως. Ἄλλ' εἶναι συλλεγικὸν ἔργον πλειό-

στα τοὺς ἀπλουστέρους, καὶ εἰ δυνατόν καὶ τοὺς ἡμετέρους, ὅσοι τὰ καθ' ἡμᾶς ἱερά καὶ σεβάσματα καὶ θεοπαράδοτα ἀκριβῶς οὐκ οἴδασι δόγματα» (J. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, τ. 37, σ. 399 ἐξ.).

1. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 225 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ τοῦ πρόβλημα τῆς λεγομένης «Λουκαρείου» Ὁμολογίας, σ. 14 ἐξ.

2. Πρβλ. J. o. h. K. a. l. v. i. n. i., Institutio Christianae Religionis, ἐκδ. A. Tholuck, Berlin 1834.

3. Πρβλ. καὶ C. h. K. B. r. a. d. o. w., The Career and Confession of Cyrill Loukaris: The Greek Orthodox Church and its Relations with Western Christians (1543-1638), Michigan 1961, σ. 164: «Without doubt, the most thorough and comprehensive study of the relations between Orthodoxy and Western Protestantism was by John Karmiris... Karmiris was the first Greek writer to make a systematic study of the confession in comparison with the Confessio Belgica, the Confessio Gallicana and Calvin's Institutes. He returned to the subject of Protestant-Orthodox relations in «Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας», which provided the documents for a study of the dogma of Orthodoxy».

4. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Περὶ τοῦ πρόβλημα τῆς λεγομένης «Λουκαρείου» Ὁμολογίας, σ. 32-33.

5. Αὐτόθι, σ. 24 ἐξ. Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 198 ἐξ.

νων καλβινιστῶν θεολόγων τῆς Γενεύης, οἳοι ὁ Diodat, ὁ Le Clerc, ὁ Léger καὶ ἄλλοι, οἵτινες συμπεριέλαβον ἐν ἑαυτῇ κατὰ προτίμησιν τὴν διδασκαλίαν τοῦ Καλβίνου καὶ τῶν καλβινικῶν συμβολικῶν βιβλίων τῶν Κάτω Χωρῶν. Ὁ δὲ Λούκαρις ἐξηναγκάσθη ἐκ τῆς συγκυρίας τῆς τότε κρίσιμου ἐκκλησιαστικο-πολιτικῆς καταστάσεως νὰ υἰοθετήσῃ αὐτήν, ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω καλβινιστῶν θεολόγων ἀρχικῶς συντεθεῖσαν, ἐπενεγκῶν μικράς τινας τροποποιήσεις καὶ βελτιώσεις τοῦ περιεχομένου αὐτῆς ἐπὶ τὸ ὀρθοδόξοτερον, κινούμενος ἐκ πολιτικῶν ἐλατηρίων, ἐν τῇ ἐτέρα ἰδιότητι αὐτοῦ ὡς ἐθνάρχου τοῦ κινδυνεύοντος ὀρθοδόξου Ἑλληνικοῦ λαοῦ¹, τῇ συμπαραστάσει τῶν προτεσταντικῶν κρατῶν, μεθ' ὧν ἐκαλλιέργει εἰδὸς τι σιωπηρᾶς πολιτικῆς συμμαχίας, ἐνῶ ἐσωτερικῶς παρέμεινεν ὁ Πατριάρχης ὀρθόδοξος, ἐπιδειξάμενος σταθεράν πιστότητα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ, παρά τινας καλβινιζούσας ἀπόψεις καὶ ἐκδηλώσεις αὐτοῦ. Τὴν ἐκδοχὴν ταύτην στηρίζουσι πολλὰ καὶ ἀξιόπιστα ἱστορικὰ στοιχεῖα ἐκ τῆς ἐρεύνης τῆς κυοφορίας, τῆς δημοσιεύσεως καὶ τῆς χρήσεως τῆς Ὁμολογίας ταύτης ὑπὸ τῶν Μεταρρυθμισμένων, ὡς καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Λούκαρις ἐστερεῖτο τῶν ἀπαιτουμένων θεολογικῶν προϋποθέσεων καὶ δυνατοτήτων πρὸς συγγραφὴν λατινιστῆ ἐνὸς τόσον ἀρτίου δογματικοῦ κειμένου, περιέχοντος κατὰ τρόπον ἀριστουργηματικὸν τὴν ἄγνωστον εἰς τοὺς τότε ὀρθοδόξους θεολόγους διδασκαλίαν τῆς καλβινικῆς καὶ γενικώτερον τῆς προτεσταντικῆς Μεταρρυθμίσεως². Τοῦτο κατανοεῖται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Λούκαρις οὐδὲν ἀξιόλογον δογματικὸν ἢ ἄλλο ἐπὶ τοῦ πεδίου

1. Βλ. καὶ P. H. S h e r r a r d, *The Greek East and the Latin West*, London 1959, σ. 104: «His desire, as Ethnarch of the Greek Christians, on the one hand to protect the Greek Churches from Roman infiltration and, on the other, to free the Greek Nation from the Turks and to revive «Hellenism», involved him in a struggle in which he was willing to barter the Tradition of the Churches in order to achieve his political and diplomatic ends. He did make advances, which included concessions and compromises on matters of doctrine, to the representatives of Protestant countries in order to secure their purely political alliance».

2. Καὶ κατὰ τὸν Δ. Μ π α λ ἄ ν ο ν, «ἡ θεολογικὴ παιδεία τοῦ Λουκάρεως δέον νὰ μὴν ὑπερτιμᾶται. Ἀγνοεῖ ζητήματα ἅτινα, ὡς θεολόγος καὶ κληρικὸς ἀνώτερος, ὥφειλε νὰ γνωρίζῃ καὶ τὴν λύσιν τῶν θεολογικῶν του ἀποριῶν ἀντὶ νὰ ζητήῃ νὰ ἀνεύρῃ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ φιλολογίᾳ τῆς Ἐκκλησίας, ἐξήτει διὰ τῆς εὐκολωτέρας ὁδοῦ, διὰ προσφυγῆς εἰς ἄλλοδόξους θεολόγους, εἰς ὧν τὰς ἀποφάνσεις εὐκόλως ἐπέιθετο. Οὕτω λ.χ., ἵνα παραδειγματὰ τινα φέρωμεν: Γράφει πρὸς τὸν David de Wilhem τὸ 1619: «περὶ τῆς θείας εὐχαριστίας πρώτη γνώμη εἶναι ἡ τῆς Ῥωμικῆς Ἐκκλησίας, δευτέρα τῶν Λουθηρανῶν, τρίτη τῶν Ὀρθοδόξων, ἢ ἔπομαι», μετὰ δὲ ἐξηγήσεις τοῦ Wilhem ἀπαντᾷ ὁ Κύριλλος χαίρων «ἰδίῳ ὁμοίως καὶ τὸ αὐτὸ φρονοῦμεν περὶ τούτου τοῦ ζητήματος, ... δηλαδὴ ἀποδεχόμεθα τὴν πνευματικὴν βρῶσιν... Πρὸς δὲ τὸν De Dominis γράφων τὸ 1618, βεβαιεῖ ὅτι «πόσον αἱ ἐπιλήσεις τῶν Ἁγίων... ἀμαυροῦσι τὴν δόξαν τοῦ Κυρίου πρότερον δὲν ἐνόουν», ἀλλ' ὅτι ἐπέεστη πρὸς τοῦτο διὰ τῶν πρὸς αὐτῶν ἐπιστολῶν τοῦ Marcus Fuxius Transylvanus» (Ἡ Λουκάρειος Ὁμολογία, Ἀθήναι 1907, σ. 10).

τῆς ἰδίας Ὁρθοδόξου Θεολογίας ἔργον ἠδυνήθη νὰ συγγράψῃ ἢ μελέτην τινὰ ἐπὶ τῆς Θεολογίας τῶν Πατέρων, διὰ τὸν εὐνόητον λόγον ὅτι ἤτο μόνον ἱκανὸς ἱεράρχης δράσεως, διακριθεὶς ὡς ἐκκλησιαστικοπολιτικὸς ἡγέτης, καὶ ὅχι ὡς συγγραφεὺς θεολόγος, καὶ μάλιστα δογματολόγος.

Κατὰ ταῦτα δὲν δύναται ἡ Ὁμολογία αὕτη νὰ εἶναι γνήσιον καὶ αὐθεντικὸν ἔργον τοῦ Λουκάρεως ἐν τῇ ἀρχικῇ διατυπώσει καὶ μορφῇ αὐτῆς, συνταχθὲν ἐλευθέρως ὑπ' αὐτοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς παραδοσιακῆς θεολογίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ὁρθοδοξίας, μεθ' ὧν οὐδόλως ἢ ἐλάχιστα ἠσχολεῖτο ὁ Λουκάρις, ἀλλ' εἶναι συμπίλημα ἐκ καλβινικῶν δογματικῶν κειμένων, καὶ πρὸ πάντων τῆς *Institutio christiana religionis* τοῦ Καλβίνου, ἐν μέρει δὲ καὶ τῆς *Confessio Gallicana* καὶ τῆς *Confessio Belgica*, ὡς ἀλλαχοῦ ἐδείξαμεν¹. Ἐπομένως δὲν εἶναι ὀρθόδοξον κείμενον, ἀλλ' ἑτερόδοξον, ἐρανισθὲν ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὁμολιών κειμένων ὑπὸ τῶν *Diodat, Le Clerc, Léger* καὶ ἄλλων, καὶ ἐν τέλει ὑπὸ τοῦ Λουκάρεως θεωρηθὲν καὶ βελτιωθὲν καὶ συμπληρωθὲν διὰ τῶν τεσσάρων ἐν τέλει ἐρωταποκρίσεων (καὶ τούτων ἐν συμπράξει καὶ ἐγκρίσει τοῦ *Léger* καὶ ἄλλων καλβινιστῶν), καὶ οὕτως υἱοθετηθὲν ὑπ' αὐτοῦ. Ἐπομένως ἡ ψευδεπίγραφος αὕτη Ὁμολογία, τὸ «μέγιστον τοῦτο ματαιολόγημα»², τὸ ἀποτελοῦν «λίθον προσκόμματος καὶ πέτραν σκανδάλου» (Ῥωμ. 9,33) διὰ τοὺς Ὁρθοδόξους ἐν ταῖς σχέσεσι καὶ τῷ διαλόγῳ αὐτῶν μετὰ τῶν Μετερρυθμισμένων, συνετέθη «συνεργασία πολλῶν λογίων», καὶ δὴ κατὰ πρῶτον μὲν καὶ κύριον λόγον καὶ σχεδὸν κατὰ τὸ ὅλον ὑπὸ τῶν προμνημονευθέντων καὶ ἄλλων ἴσως καλβινιστῶν θεολόγων, δευτερευόντως δὲ ὅλως καὶ κατὰ μικράν τι ἢ μᾶλλον κατ' ἐλάχιστον καὶ ὑπὸ τοῦ Λουκάρεως, περιορισθέντος μόνον εἰς μικράν τινα καὶ ἀσήμαντον θεώρησιν τοῦ ἀρχικοῦ καλβινικοῦ κειμένου, καθ' ὅσον εἶναι λίαν ἀμφίβολον ἂν ἐγνώριζεν ἐπακριβῶς τὰς μεταξὺ Ὁρθοδοξίας καὶ Καλβινισμοῦ δογματικὰς πρὸ πάντων διαφοράς. Ἄρα εἶναι νόθον καὶ ὑποβολιμαῖον καὶ ψευδεπίγραφον κείμενον ἡ Ὁμολογία αὕτη, ἀπλῶς καὶ μόνον ἀντιγραφὲν καὶ ὑπογραφέν, μετὰ τινὰς ἴσως τροποποιήσεις καὶ συμπληρώσεις, ὑπὸ τοῦ Λουκάρεως³, χαρισάμενου εἰς τοὺς

1. Βλ. Ἰ ω . Κ α ρ μ ῖ ρ η , Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 225 ἐξ.

2. Σύνοδος Ἱεροσολύμων (1672), ἐν Ἰ ω . Κ α ρ μ ῖ ρ η , Μνημεῖα, τ. Π², σ. 786.

3. Ἐν ἀνεκδότῳ ἐπιστολῇ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως πρὸς τὸν *Léger* (ἀποκειμένη ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς Γενεύης, gr. 37-38) γράφει, ὅτι ἔλαβεν οὗτος δύο ἀντίγραφα τῆς Ὁμολογίας, τὰ ὅποια εἶχεν ὁ *Léger* γράφει καὶ ἀποστέλλει πρὸς αὐτὸν πρὸς ἰδιόχειρον ἀντιγραφὴν καὶ ὑπογραφὴν, ἅτινα καὶ ἀντιγεγραμμένα καὶ ὑπογεγραμμένα ἰδιοχείρως ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου, ἀπεστάλησαν εἰς τὸν πρεσβευτὴν *Haga* καὶ διεβιβάσθησαν ὑπ' αὐτοῦ εἰς *Γαλλίαν* καὶ Ἑλβετίαν. Περὶ αὐτῶν βλ. καὶ ἀνωτέρω σ. 213, σημ. 2. Ἄλλαις λέξεσιν, ὁ *Léger* ἔγραψε καὶ ὁ Λουκάρις ἀντέγραψεν ἰδιοχείρως καὶ ὑπέγραψε τὴν Ὁμολογίαν, ὡς τοῦ ἐζητήθη! Ἐπομένως καὶ τὸ ἐπιχείρημα ἀπὸ τοῦ αὐτογράφου τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τῆς Ὁμολογίας στερεεῖται μεγάλης ἀποδεικτικῆς βαρύτητος καὶ ἀξίας (Βλ. E. L e g r a n d,

ἰσχυροὺς προστάτας φίλους του διαμαρτυρομένους, πρὸς ἀποτροπὴν μείζονος ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἐθνικοῦ κινδύνου. Οὕτως, ἄρα, ὁ Λούκαρις, κατὰ πολλῶν κινδύνων ἀγωνιζόμενος καὶ ἀνάγκη ἀδηρίτω πιεζόμενος¹, ἤναγκάσθη νὰ υἱοθετήσῃ, μετ’ ἐλαφρῶν τινων τροποποιήσεων καὶ βελτιώσεων, ἐν κρυπτῷ καὶ παραβύστω, ἔλως ἰδιωτικῶς, «κατ’ ἰδίαν» καὶ οὐχὶ «κοινῶς», «λαθραίως» καὶ οὐχὶ «δημοσίως», ἤτοι ὡς ἰδιώτης καὶ ὡς ἄτομον καὶ οὐχὶ ἐπισήμως ὡς Πατριάρχης, τὴν ἣν οἱ Καλβινισταὶ ἀρχικῶς συνέταξαν Ὁμολογίαν, ἴσως φρονῶν ὅτι οὐδὲν διὰ ταύτης θὰ ἐπετύγχανον ἐκεῖνοι μεταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων, τοὺς ὁποίους ἐξ ἄλλου διεβεβαίουν, «ὅτι οὐκ ἔχουσι τὰ κεφάλαια σύστασιν, ὅτι οὐκ ἔστι σύγγραμμα αὐτοῦ»². Καὶ πράγματι, ἡ πιστὴ ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως ἐκτέλεσις πάντων τῶν ἱερατικῶν καὶ ποιμαντικῶν καθηκόντων του, ἡ ὀρθόδοξος ὑπ’ αὐτοῦ διδασχὴ τοῦ λαοῦ καὶ ἡ ἔναντι αὐτοῦ ὀρθόδοξος καθόλου ἀναστροφὴ του μαρτυροῦσιν, ὅτι οὗτος παρέμεινεν ἐσωτερικῶς κατὰ τὸ φρόνημα ὀρθόδοξος, ἀλλ’ ἴσως ὑπέστη καλβινικὴν τινα διάβρωσιν, ἔνεκα τῆς ὁποίας ἰδιωτικῶς προέβαινεν ἐν ἐπιστολαῖς του εἰς δογματικὰς τινὰς παραχωρήσεις καὶ συμβιβασμοὺς πρὸς τὸν Καλβινισμόν, ἐπιδεικνύων ἀνεπίτρεπτον καὶ ἀξιοκατάκριτον στάσιν ἔναντι τῆς ἀποδοθείσης αὐτῷ Ὁμολογίας, προφανῶς διὰ

μν. ξ., τ. I, σ. 318-319, καὶ τ. IV, σ. X, préface). Διότι δυστυχῶς ὁ Πατριάρχης, παλαιῶν κατὰ πολλῶν κινδύνων, εἶχε καταστή ὄργανον τοῦ Léger καὶ τῶν ἐν Γενεύῃ ἰδίως Καλβινιστῶν, πρὸς τοὺς ὁποίους «der Patriarch Cyrillus Lukaris übertrug den Genfern die ausgedehnteste Vollmacht, mit der ihnen übersandten griechischen Confession anzufangen, was sie wollten». Ἐν: A. I. Reifferscheid, Briefe G. M. Lingelscheims, M. Bernegggers und ihrer Freunde, Heilbronn 1889, σ. 900.

1. Ὡς προελέχθη, περὶ τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ἀντηγωνίζοντο οὐ μόνον ἐκκλησιαστικοὶ παράγοντες, ἀλλ’ ἄμα καὶ πολιτικοὶ καὶ διπλωμάται, μεταβληθέντος ἐν τινι μέτρῳ τοῦ θρησκευτικοῦ ζητήματος εἰς πολιτικὸν τοιοῦτον, οὕτως ὥστε, κατὰ τὸν C. E m e r e a u, ὁ Λούκαρις, «soutenu par les ambassadeurs anglais et hollandais, mal vu de représentants français, autrichien et vénitien, c’est une véritable bataille diplomatique, qui va se livrer autour de sa personne» (Cyrille Lucar, ἄρθρον ἐν Dictionnaire de Théologie Catholique, XI, 1005). Βλ. καὶ B. S p u l e r, Die europäische Diplomatie in Konstantinopel... Ἐν: «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven», Breslau 1935, σ. 53 ἐξ. G. H e r i n g, Oekumenisches Patriarchat und Europäische Politik, 1620-1638, Wiesbaden 1968. M. B r o w n, Itinerant Ambassador: The life of Sir Thomas Rowe, Lexington 1970. — The Negotiations of Sir Thomas Rowe in his Embassy to the Ottoman Porte, 1621-1628, London 1740. M. M α ν ο ὄ σ α κ α, Ἡ ἀνέκδοτος μυστικὴ ἀλληλογραφία τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως πρὸς τὸν Ἄγγλον πρεσβευτὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Sir Thomas Rowe, εἰς: «Ἐπεπραγμένα τοῦ Θ’ διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ συνεδρίου Θεσσαλονίκης», τ. Β’, Ἀθήναι 1955, σ. 533-543. Τί μ ο θ έ ο υ Θ έ μ ε λ η, Ὁ ἄγγλος πρεσβευτὴς Thomas Rowe καὶ ὁ Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις. Ἐν: «Ν. Σιών» 33 (1938).

2. Δ ο σ ι θ έ ο υ Ἱ ε ρ ο σ ο λ ὺ μ ω ν, Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, Βουκουρέστιον 1715, σ. 1171.

λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητος. Καί ὡς πολιτικῆ πράξις δέον νά χαρακτηρισθῆ ἢ ὑπὸ πολιτικὴν πίεσιν υἰοθέτησις ὑπὸ τοῦ Λουκάρεως τῆς ὑπὸ τῶν Μετερρυθμισμένων ἀρχικῶς συνταχθείσης Ὁμολογίας, ὡς ἐπίσης καὶ ἱκανὰ ἄλλα διπλωματικά διαβήματά του κέκτηνται πολιτικὴν διάστασιν. Ἴσως θά ἠδύνατό τις νά δεχθῆ, ὅτι ὁ καλβινισμὸς τοῦ Λουκάρεως ἦτο μᾶλλον ἰδιωτικὸς καὶ προσωπικὴ ὑπόθεσις του, ἐνῶ δημοσίᾳ παρουσιάζετο οὗτος καὶ ἐνήργει ὡς ὀρθόδοξος, ἐπιδειξάμενος πιστότητα καὶ προσήλωσιν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν του μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ὡς προεῖρηται. Καὶ θά ἦτο οὐσιώδης παράλειψις καὶ ἀδικία, ἐὰν δὲν ἐτονίζετο ἐνταῦθα, ὅτι ὁ Κύριλλος Λούκαρις ἐν ὀλοκλήρῳ τῆ μακρᾷ ἐκκλησιαστικῇ δράσει καὶ τῆ πρὸς τοὺς Ὀρθοδόξους ἀναστροφῇ αὐτοῦ παρουσιάζετο καὶ ἀνεγνωρίζετο ὡς ὀρθόδοξος, οὐδὲν σπουδαῖον ἐνεργήσας ἐν τῇ πράξει πρὸς διάδοσιν τοῦ Καλβινισμοῦ μεταξὺ τῶν Ὀρθοδόξων καὶ πρὸς καλβινικὴν «μεταρρύθμισιν» τῆς Ἐκκλησίας του ἢ ὑποταγὴν αὐτῆς εἰς τὸν Προτεσταντισμὸν. Κατὰ τὴν ἐν Ἱεροσολύμοις τῷ ὄντι Σύνοδον (1672), «οὐδέποτε ὡς καλουίνοφρων ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἐγνώσθη ὁ Κύριλλος... Ἀλεξανδρείας γὰρ πάπας κατὰ Μελέτιον γεγονώς, καὶ ψήφῳ κοινῇ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει κλήρου εἰς τὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως θρόνον μετατεθείς, οὔτε ἐν συνόδῳ, οὔτε ἐν ἐκκλησίᾳ, οὔτε ἐν οἴκῳ ὀρθοδόξου τινός, καὶ τέως εἰπεῖν, οὔτε κοινῶς, οὔτε κατ' ἰδίαν εἶπεν ἢ ἐδίδαξέ τι ὅπως οὖν, ἐξ ὧν ἐκεῖνον πρεσβεύειν οἱ ἐναντίοι φασίν»¹. Ἀλλὰ παρέμεινε πιστὸς καὶ ἀφοσιωμένος εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν, οὐδαμῶς καὶ οὐδέποτε ἀρνηθεὶς ἢ προδοὺς αὐτήν, καὶ ἀπέθανεν ὡς ὀρθόδοξος ἐν τοῖς κόλποις τῆς Ἐκκλησίας του, παρὰ τὰς ἀντιθέτους, διὰ λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητος, ἀδυναμίας του, τὰς ἐπισημανθείσας ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ καὶ τῇ ἀλληλογραφίᾳ του.

Ἄλλ' ὅπως ποτ' ἂν ἦ, γεγονὸς εἶναι, ὅτι ἡ λεγομένη «Λουκάρειος» Ὁμολογία ἐξήγειρεν, ὡς προελέχθη, δεινὸν κάλον καὶ δυσπερίγραπτον σύγχυσιν καὶ ἀναταραχὴν τοῦ πληρώματος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ αὐτῆς, διὰ τε τὸ ψευδὲς καὶ συκοφαντικὸν περιεχόμενον αὐτῆς εἰς βάρος τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τοῦ φέβου ἐκκαλβινισμοῦ αὐτῆς, ὡς καὶ διὰ τὴν ἀνεπίτρεπτον ἐκμετάλλευσιν αὐτῆς ἐκ μέρους τῶν ἑτεροδόξων. Καθ' ὅσον διαμαρτυροῦμεν καὶ ῥωμαιοκαθολικοὶ πράκτορες καὶ προπαγανδισταὶ καὶ ἱεραπόστολοι περιῆγον τὴν Ὁμολογίαν ταύτην μεταξὺ πρὸ πάντων τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν Σλαύων Ὀρθοδόξων, ὅπως ποιήσωσι προσηλύτους, ἐρμηνεύοντες καὶ ἐκμεταλλευόμενοι ταύτην ἀναλόγως τῶν ἰδίων σκοπῶν αὐτῶν. Κατάπληξις καὶ ταραχὴ κατελάμβανε τοὺς ὀρθοδόξους πληθυσμούς τῶν Ἑλληνικῶν Πατριαρχείων τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῶν ἐν Μολδοβλαχίᾳ καὶ Πολωνίᾳ μέχρι καὶ τῆς Ῥωσίας Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, ἐν ταῖς ὁποίαις ἔδρων συντόνως προτεσταντικαὶ καὶ παπικαὶ προπαγάνδα πρὸς προσηλυτισμὸν τῶν

1. Ἰω. Καρμίρη. μν. ἔργ., τ. II², σ. 786.

Ὀρθοδόξων, ἐπὶ τῷ ἀκούσματι τῆς φερούσης τὴν ὑπογραφὴν ὀρθοδόξου Πατριάρχου καλβινικῆς ἐκείνης Ὁμολογίας, δι' ἧς κατεβάλλετο προσπάθεια, ὅπως παρασταθῇ ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ὡς ἀποδεχομένη τὸν καλβινικὸν Προτεσταντισμὸν, τοῦ Λουκάρεως σιγῶντος κατὰ τρόπον σφόδρα ὑποπτον καὶ ἀξιοκατάκριτον. Διὰ τοῦτο καθολικὴ ὑπῆρξεν ἡ κατὰ τῆς Ὁμολογίας ἐξέγερσις καὶ ἀντίδρασις τοῦ ἀπανταχοῦ ὀρθοδόξου κλήρου καὶ λαοῦ, ὑποχρεωθείσης τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὅπως συγκαλέσῃ, εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Λουκάρεως, ἀλλεπαλλήλους τοπικὰς Συνόδους πρὸς καταδίκην καὶ ἀποκήρυξιν τῆς Ὁμολογίας ἐκείνης¹. Οὕτως ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ὑπεραμνομένη τῆς ἐαυτῆς ὀρθοδοξίας κατὰ τῆς ἐπὶ Καλβινισμῶν προσαφθείσης αὐτῇ διὰ τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας ἀνυποστάτου κατηγορίας, ἠναγκάσθη τοῦτο μὲν νὰ συγκροτήσῃ ἐξ ἀντιπροτεσταντικῶν Συνόδων, ἦτοι α) ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 1638², β) ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 1642³, γ) ἐν Ἰασιῶ τὸ 1642⁴, δ) ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 1672⁵, ε) ἐν Ἱεροσολύμοις τὸ 1672⁶ καὶ στ) ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ 1691⁷, τοῦτο δὲ νὰ ἐκδώσῃ δύο Ὁμολογίας τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, ἦτοι τὴν τοῦ μητροπολίτου Κιέβου Πέτρου Μογίλα⁸ καὶ τὴν τοῦ

1. Τῷ ὄντι, «ὅτε ὁ Κύριλλος ὁ Κωνσταντινουπόλεως ἐφωράθη τῆς νόσου ταύτης μετεσχημένος, οὐ μὴν δέ, ἀλλὰ καὶ εἰς ὄνομα τούτου κεφάλαιά τινα προσεπεφύησαν, Καλουίνισμὸν ὄλον ἐν τοῖς πλείστοις ἀπόζοντα, καὶ οἱ τῆς αἰρέσεως προασπίζοντες πᾶσαν ἐκ τούτων μεθ' ἑαυτῶν ἔχειν φήθησαν τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, τότε δὴ τότε ὡσπερ ὑπὸ μεγάλου πατάγου διυπνισθέντες οἱ ἡμέτεροι, ἄλλος ἄλλως πως πρὸς παράταξιν διηγείροντο καὶ ἀνδρικῶς μετὰ τῆς ἀληθείας διηγωνίζοντο, τὸν προστριβέντα τούτοις ἀδίκως μῶμον ἀπομάξασθαι σπουδάζοντες» (Νε κ τ α ρ ἰ ο υ, πρῶην Ἱεροσολύμων Πατριάρχου, «Πρὸς τὰ παρὰ τοῦ Γάλλου Κλαυδίου κατὰ τῶν Γραικῶν σκώμματα καὶ συκοφαντίας, ὡς ἐν συντόμῳ τοῖς αἰτήσασιν, παρ' Ε. R e n a u d o t, Gennadii Patriarchae Constantinopolitani Homiliae de sacramento Eucharistiae, Meletii Alexandrini, Nectarii Hierosolymitani, Meletii Syrigi et aliorum de eodem argumento opuskula, graece et latine. Parisiis 1709, σ. 172-173).

2. Βλ. τὰ πρακτικὰ τῶν Συνόδων ἐν Ἰ ω. Κ α ρ μ ἰ ρ η, Μνημεῖα, τ. ΙΙ², σ. 651 ἐξ.

3. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Μνημεῖα ΙΙ², 651 ἐξ. Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 236 ἐξ.

4. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Μνημεῖα ΙΙ², 655 ἐξ. Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 238 ἐξ.

5. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Μνημεῖα ΙΙ², 767 ἐξ. Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 248 ἐξ.

6. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Μνημεῖα ΙΙ², 774 ἐξ. Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 250 ἐξ.

7. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Μνημεῖα ΙΙ², 853 ἐξ. Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 257 ἐξ. Βλ. καὶ Ν. Τ ζ ι ρ ά κ η, Ἡ περὶ μετουσιώσεως (transsubstantiatio) εὐχαριστιακῆς. Συμβολὴ εἰς τὴν ὀρθόδοξον περὶ μεταβολῆς διδασκαλίαν τοῦ ιζ' αἰῶνος, Ἀθῆναι 1977, ἰδίως σ. 235 ἐξ.

8. Ἰ ω. Κ α ρ μ ἰ ρ η, Μνημεῖα ΙΙ², 662 ἐξ. Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 242 ἐξ.

πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου¹. Διὰ τούτων, ὡς καὶ δι' ἄλλων συγγραφῶν ὑπὸ ὀρθοδόξων θεολόγων, ἀφ' ἐνὸς μὲν κατεδίκασε τὴν λεγομένην «Λουκαρεῖον» Ὁμολογίαν ὡς καλβινικὴν καὶ οὐχὶ ὀρθόδοξον, καὶ ἀπέσεισεν οὕτω τὴν ἐπὶ καλβινισμῷ καθ' ἑαυτῆς κατηγορίαν, ἀφ' ἐτέρου δὲ κατέκρινε καὶ τὸν Κύριλλον Λουκαριν ὡς περιορισθέντα νὰ ἀποκηρύττῃ μὲν τὴν Ὁμολογίαν προφορικῶς καὶ νὰ ἀρνήτῃ ἐνὸρκως τὴν ὑπογραφὴν του, μὴ θελήσαντα ἕμως μέχρι τοῦ θανάτου του γραπτῶς νὰ ἀποκηρύξῃ καὶ ἀναιρέσῃ αὐτήν, ὡς τοῦ ἐζητήθη². Τοιοῦτοτρόπως διὰ τῶν ἀνωτέρω Συνόδων ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἐχάραξεν ἔναντι τοῦ Προτεσταντισμοῦ γενικῶς τὴν ὀριακὴν γραμμὴν τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τὴν ἐν πολλοῖς σημείοις τῆς δογματικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς κανονικῆς ἐκκλησιαστικῆς δομῆς καὶ τάξεως ἀντίθεσιν αὐτῆς πρὸς τὴν ἀντίστοιχον προτεσταντικὴν τοιαύτην³. Τοῦτο ἰδιαίτατα ἰσχύει διὰ τὴν καταδίκην τῆς προτε-

1. Τοῦ αὐτοῦ, Μνημεῖα II², 814 ἐξ. Ὁρθόδοξια καὶ Προτεσταντισμός, σ. 254 ἐξ.

2. Κατὰ τὴν Σύνοδον τῶν Ἱεροσολύμων (1672), καίτοι «μεθ' ὅρκου ἀποφαινόμενον τὸν Κύριλλον μὴ εἶναι ἐκεῖνον τὸν τῶν κεφαλαίων πατέρα, μήτε μὴν τὴν ἐν τοῖς κεφαλαίοις πίστιν πρεσβεῦειν, καὶ τέως τάναντία τοῖς κεφαλαίοις διδάσκοντα ἐπ' ἐκκλησίας...», καίτοι λοιπὸν «ἀποφαινόμενον τὸν Κύριλλον μηδεμίαν ὅλως ἔχειν εἰδήσιν τῶν κεφαλαίων, μόνον διὰ τὸ μὴ κατ' ἐκείνων συγγράψαι ἐβελῆσαι, δις ὑπὸ Συνόδων πληρεστάτων ἀνεθεμάτισε σὺν τοῖς κεφαλαίοις» αὐτὸν ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία (αὐτόθι, σ. 805, 806).

3. Ἀλλαχοῦ ἐδημοσιεύσαμεν «σύντομον ἐκθεσιν τῆς διδασκαλίας τῶν Συνόδων καὶ τῶν Ὁμολογιῶν τοῦ 15' αἰῶνος ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς λεγομένης «Λουκαρεῖον» Ὁμολογίας καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ καθόλου» (βλ. Ὁρθόδοξια καὶ Προτεσταντισμός, σ. 265-275). Οὕτως ἡσκήθη ἡ δέουσα κριτικὴ ἐπὶ τῶν ἀσυμβιβάστων πρὸς τὴν Ὁρθόδοξον κεφαλαίων τῆς κακεμφάτου «Λουκαρεῖον» Ὁμολογίας καὶ διεπιστάθη ὅτι τὸ πλεῖστον αὐτῶν εἶναι ὑπὸ λουθηροκαλβινικῆν ἐπίδρασιν, καὶ εἰδικῶς τὰ περὶ Ἐκκλησίας, ἐλευθερίας, πίστεως καὶ ἔργων καὶ ἀποκρύφων εἶναι ὑπὸ λουθηρανικῆν μᾶλλον ἐπίδρασιν, ἐνῶ τὰ περὶ προορισμοῦ καὶ θείας Εὐχαριστίας εἶναι ὑπὸ καλβινικῆν μᾶλλον ἐπίδρασιν. Συναφῶς ὁ Fairy von Lilienfeld (Die bilateralen Dialoge zwischen Orthodoxie und Protestantismus seit dem Reformationzeitalter. Ἐν: «Les Dialogues oecuméniques hier et aujourd' hui», Les Editions du Centre Orthodoxe, Chambésy 1986, σ. 101) γράφει: «In diesen Glaubensbekenntnissen (Μογίλα καὶ Δοσιθέου) sind neben den Irrtümern Calvins auch die von Luther anathematisiert. Was aber beschrieben wird an «Irrtümern» ist eindeutig zwinglianisch-calvinistisch, also reformiert, und trifft die Lutheraner inhaltlich nicht. Wir bekennen die Realpräsenz von Leib und Blut Christi im Hl. Abendmahl, in der Eucharistie, und lehnen sie nicht etwa ab, und wir haben keine Praedestinationslehre in der calvinischen Form. Die Lehre der lutherischen Kirche wird in diesen Confessionen nirgends zutreffend behandelt. Man hat den Eindruck, sie war den Verfassern des orthodoxen Bekenntnisses nicht bekannt, und sie haben die Lutheraner mit den Calvinisten zu unrecht, in einen Topf geworfen. Kann das Anathema sie dann überhaupt treffen, denn das, was dort verworfen wird, lehren sie ja nicht)? Ταῦτα δέον νὰ διευκρινίσῃ καὶ ἀντιμετώπισῃ δεόντως ὁ διεξαγόμενος νῦν Ὁρθόδοξο-προτεσταντικὸς Θεολογικὸς διάλογος.

σταντικής διδασκαλίας ὑπὸ τῆς Συνόδου τῶν Ἱεροσολύμων (1672), τῆς μεγαλύτερας καὶ σπουδαιότερας τοῦ 17^{ου} αἰῶνος¹, καθ' ὅσον τὴν καταδίκην αὐτῆς ἀνεγνώρισε καὶ υἰοθέτησεν ὁλόκληρος ἡ κατ' ἀνατολὰς Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία. Ἡ καταδίκη δὲ αὕτη ἐπεξετάθη, ἐκτὸς τοῦ Καλβινισμοῦ, καὶ ἐπὶ τοῦ ἐγγύτερον πρὸς τὴν Ὀρθοδοξίαν ἱσταμένου Λουθηρανισμοῦ, ἐφ' ὅσον υἰοθέτησεν αὕτη τὰς τρεῖς θεολογικὰς Ἀποκρίσεις τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου Β' πρὸς τοὺς Λουθηρανούς θεολόγους τῆς Τυβίγγης², μνημονεύσασα μάλιστα καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ Λουθήρου καὶ εἰδικῶς ἀπορρίψασα τὴν περὶ θείας Εὐχαριστίας διδασκαλίαν αὐτοῦ³. Ἀδιαμφισβητήτως ἡ ἀπόφασις τῆς Συνόδου τῶν Ἱεροσολύμων μετὰ τῆς Ὁμολογίας τοῦ Δοσιθέου ὑπῆρξαν ἡ σημαντικώτερα καὶ πληρεστέρα ἀπάντησις τῆς Ὀρθοδοξίας πρὸς τὸν Καλβινισμόν καὶ γενικώτερον τὸν Προτεσταντισμόν ἐξ ἀφορμῆς τῆς λεγομένης «Λουκαρείου» Ὁμολογίας, ἡ δὲ Σύνοδος αὕτη ἀπέτέλεσεν ὁρόσημον εἰς τὰς σχέσεις καὶ τὸν διάλογον μεταξὺ Ὀρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ⁴. Καθόλου εἰπεῖν, διὰ τῶν ὡς ἄνω ἀμυντικῶν ἀγώνων τῆς διέσωσεν ἡ Ὀρθοδοξία τὴν αὐθυπαρξίαν καὶ ἰδιαιτερότητά της καὶ διεφύλαξεν ἀνθόευτον καὶ ἀπαραχάρα-

1. Περὶ αὐτῆς βλ. Ἰω. Καρμίρη, Μνημεῖα, τ. II², σ. 774-853. Κυρίως ἡ συγκρότησις τῆς Συνόδου ταύτης ὠφείλετο εἰς τὴν κατ' ἐξακολουθήσιν ἐκμετάλλευσιν τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας ἐν τῷ ἐν τῇ Δύσει διεξαγομένῳ διαλόγῳ μεταξὺ προτεσταντῶν καὶ ῥωμαιοκαθολικῶν θεολόγων, ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲ εἰδικῶς μεταξὺ τοῦ καλβινιστοῦ Ἰωάννου Claude καὶ τοῦ ἰανсениστοῦ Πέτρου Nicole περὶ τῆς μετουσιώσεως ἐν τῇ θεῖα Εὐχαριστίᾳ, ὡς ἐπίσης εἰς τὴν αὐτὴν κυρίως ἀφορμὴν ὠφείλετο καὶ ἡ σύνταξις τῆς Ὁμολογίας τοῦ Δοσιθέου πρὸς ἀντιπαράθεσιν καὶ ἀναίρεσιν τῆς καλβινικῆς διδασκαλίας τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας πρὸς τὴν ὀρθόδοξον τοιαύτην. Βλ. καὶ C u r t R. A. G e o r g i, Die Confessio Dosithei, München 1940. Ἰω. Καρμίρη, Ἡ Ὁμολογία τῆς ὀρθοδόξου πίστεως τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου, Ἀθήναι 1949. Ν. Τζιράκη, Ἡ περὶ μετουσιώσεως εὐχαριστιακῆ ἔρις..., σ. 235 ἐξ.

2. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 76-135, καὶ ἄνωτέρω, σ. 14.

3. Παρ' Ἰω. Καρμίρη, μν. ἔ., τ. II², σ. 785, 810-811, 841-844. Φαίνεται ὅτι ὁ κοινὸς συντάκτης τῶν Πρακτικῶν τῆς Συνόδου τῶν Ἱεροσολύμων τοῦ 1672, ὡς καὶ τῆς ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ὁμολογίας, Πατριάρχης Δοσιθέου ἡγνόμεν ἡν διδασκαλίαν τοῦ Λουθήρου καὶ μᾶλλον συνέχεεν αὐτὴν πρὸς τὸν τοῦ Καλβίνου, ἦν περιεῖχε καὶ ἡ ψευδεπίγραφος «Λουκαρείος» Ὁμολογία, ἐπὶ πλέον δὲ ὅτι εἰς τὰς γεινναζούσας ἀνατολικὰς ὀρθοδόξους χώρας κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἦτο περισσότερο γνωστὸς ὁ Προτεσταντισμὸς τοῦ καλβινικοῦ-ζβιγγλιανοῦ τύπου καὶ ὀλιγώτερον τοῦ λουθηρανικοῦ, ἀγνωσμένων ἢ ἐλλειπῶς γνωστικῶν τῶν μεταξὺ αὐτῶν διαφορῶν.

4. Καὶ κατὰ τὸν P h. S c h a f f, «the Synod of Jerusalem is the most important in the modern history of the Eastern Church and may be compared to the Council of Trent. Both were equally hierarchical and intolerant, both fixed the doctrinal status of the Churches they represent and both condemned the evangelical doctrines of Protestantism» (Creeds of Christendom, 6th ed., N. York-London 1931, vol. I, σ. 61).

κτον τὴν ταυτότητά της ἔναντι τῶν καταβληθεισῶν μεγάλων προσπαθειῶν ἔνθεν μὲν πρὸς ἐκπροτεσταντισμὸν, ἔνθεν δὲ πρὸς ἐκλατινισμὸν αὐτῆς. Οὕτω δὲ διεκρίθη ἀπ' αὐτῶν ὡς κατέχουσα ἐνδιάμεσόν τινα θέσιν μεταξὺ τοῦ Προτεσταντισμοῦ καὶ τοῦ Ῥωμαιοκαθολικισμοῦ καὶ ὡς συνεχίζουσα ἀδιακόπως καὶ κατ' εὐθεΐαν τὴν ἀρχαίαν «μίαν, ἀγίαν, καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν», ὡς ἡ μόνη κανονικὴ καὶ νόμιμος αὐτῆς κληρονόμος ἔν τε τῇ δογματικῇ πίστει, τῇ λατρείᾳ καὶ τῷ πολιτεύματι, ὡς παρεδόθησαν αὐτῇ ὑπὸ τῶν ἀγίων Ἀποστόλων, τῶν οἰκουμενικῶν καὶ τῶν τοπικῶν Συνόδων καὶ τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς ἡνωμένης καὶ ἀδιαίρετου Ἐκκλησίας τῆς πρώτης χιλιετίας, ἀφ' ἧς ἀπεμακρύνθησαν αἱ δυτικαὶ Ἐκκλησίαι, ἧ τε Ῥωμαϊκὴ καὶ αἱ Προτεσταντικαί. Τὸ δὲ συμπέρασμα πάντων τῶν προσηρημένων εἶναι, ὅτι ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν τῷ συνόλω αὐτῆς κατώρθωσε νὰ ἀποκρούσῃ κατὰ τὸν τρόπον προκαλοῦντα τὸν θαυμασμὸν τὴν γενομένην κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην σοβαρὰν ἀπόπειραν διεισδύσεως τοῦ τε Παπισμοῦ καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Ἀνατολήν, παρὰ πᾶσαν τὴν χαλεπότητα τῶν τότε περιστάσεων δι' αὐτήν, κατορθώσασα ὅπως μὴ παρασυρθῇ ὑπὸ τῶν ἐπελθόντων καὶ ἀπειλησάντων σοβαρῶς αὐτὴν δύο μεγάλων ἑτεροδόξων χριστιανικῶν ρευμάτων τῆς Δύσεως, ὡς ἀκριβῶς δὲν παρεσύρθη καὶ ὑπὸ τοῦ κατακλύσαντος καὶ ἐπὶ τὸν ἑαυτῆς Γολγοθᾶν καθηλώσαντος αὐτὴν Μωαμεθανισμοῦ, οὕτινος ὁμοίως τοὺς βαρβάρους ἐξισλαμισμοὺς κατώρθωσε τελικῶς νὰ διαφύγῃ. Συναφῶς ὁ ἄγγλος Ρ. Ricant, ἐπισκεψάμενος τὴν Τουρκίαν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, διεπίστωσεν, ὅτι «εἶναι θαῦμα καὶ ἐπαλήθευση τῶν λόγων τοῦ Χριστοῦ, ὅτι «πύλαι ἕδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς» (τῆς Ἐκκλησίας), τὸ ὅτι ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρεῖται μέσα σὲ τόση μεγάλη καταπίεση, καὶ παρὰ τὴν τυραννίαν καὶ τὰ τεχνάσματα ποὺ στρέφονται ἐναντίον της, μὴ τόσο φανερῆ καὶ δημόσια ὁμολογία τῆς χριστιανικῆς πίστεως... Τὰ μυστήρια τοῦ θυσιαστηρίου ἔτελοῦντο κρυφὰ σὲ μυστικὴς καὶ σκοτεινὲς θέσεις· τέτοιες εἶδα στίς πόλεις καὶ τὰ χωριά ποὺ ταξίδεψα, καὶ μοιάζουν μᾶλλον μὲ κρύπτες ἢ τάφους παρὰ μὲ ἐκκλησίες...»¹. Συναφῶς τούτοις καὶ ὁ ὁμοεθνὴς του Στ. Ράνσιμαν, κατακλείων τὸ γνωστὸν ἔργον του «Ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ ἐν αἰχμαλωσίᾳ», καταλήγει εἰς παρόμοιον συμπέρασμα, διαπιστῶν ὅτι «τὸ μεγάλο ἐπίτευγμα τοῦ (Οἰκουμενικοῦ) Πατριαρχείου ὑπῆρξεν ὅτι, παρ' ὄλην τὴν ταπείνωσιν, τὴ φτώχεια καὶ τὴν περιφρόνησιν, ἡ Ἐκκλησία ἀνθεξέε καὶ διατηρεῖται μὴ μεγάλη πνευματικὴ δύναμις· ἡ δάδα εἶχε σκοτισθῆ καὶ χάσει τὸ φῶς της..., ἀλλὰ ὁ Θεὸς δὲν τὴν ἄφησε· τὸ φῶς ἐξακολουθεῖ νὰ καίει, καὶ καίει λαμπρότερα· καὶ πύλαι ἕδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς»².

Καὶ ἐπὶ πᾶσι τούτοις δίκαιον εἶναι νὰ προστεθῇ ἐνταῦθα περὶ τῆς

1. Παρὰ Στ. Ῥάνσιμαν, μν. ἔ., τ. 2, σ. 391, λεπτομερέστερον δὲ σ. 369 ἐξ.
2. Αὐτόθι, σ. 698.

Ξυνωρίδος Λουκάρεως καὶ Κριτοπούλου, ὅτι ἀμφότεροι οἱ Πατριάρχαι οὗτοι εἰργάσθησαν διὰ τὴν ἀλληλογνωριμίαν καὶ συνεννόησιν καὶ συνεργασίαν τῶν Προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν μετὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τὴν διὰ τοῦ θεολογικοῦ διαλόγου προλείψασιν τοῦ ἐδάφους διὰ μέλλουσάν τινα ἐνότητά, ἀλλ' ἕκαστος κατὰ διάφορον τρόπον ἐν μέσῳ τῆς κρισιμότητος τῆς ἐποχῆς των, καὶ περίπου ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι καὶ δι' ὁμοίων μεθόδων τῆς συγχρόνου ἡμῖν Οἰκουμενικῆς Κινήσεως, ἧς πρόδρομοι ἐγένοντο οὗτοι πρὸ τριῶν καὶ ἡμίσεος αἰῶνων. Ὅμως ἀμφότεροι οἱ Πατριάρχαι οὗτοι προηγήθησαν χρονικῶς κατὰ πολὺ τῆς ἐποχῆς τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως, καὶ διὰ τοῦτο ἐπόμενον ἦτο νὰ τύχῃσι παρεξηγήσεως καὶ κριθῶσι ἐπὶ τῇ βάσει τῶν αὐστηρῶν κριτηρίων τῆς ἐποχῆς των ὑπὸ τῶν παραδοσιακῶν Ὀρθοδόξων. Τοῦτο βεβαίως ἰσχύει περισσότερον διὰ τὸν Λούκαριν, ὅστις διὰ τῶν παραχωρήσεων του πρὸς τὸν Καλβινισμόν προσέκρουσε τοῦτο μὲν εἰς τὸ αὐστηρῶς ὀρθόδοξον φρόνημα τοῦ παραδοσιακοῦ καὶ συντηρητικοῦ ὀρθοδόξου λαοῦ, τοῦ «φύλακος» τούτου καὶ «ὑπερασπιστοῦ» τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ παραδόσεώς του, τοῦτο δὲ εἰς τὰς διαφερούσας φιλενωτικὰς τάσεις καὶ ἀρχὰς καὶ μεθόδους τοῦ Κριτοπούλου, τοῦ ἐπιδιδῶσαντος τὴν μετὰ τῶν Διαμαρτυρομένων ἔνωσιν οὐχὶ ἀναλώμασι τῆς Ὀρθοδοξίας διὰ παραχωρήσεων καὶ συμβιβασμῶν πρὸς τὸν Προτεσταντισμόν, ἀλλὰ τούναντίον διὰ τῆς μέσῳ τοῦ διαλόγου ἀποδοχῆς ὑπ' αὐτοῦ τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας καὶ παραδόσεως τῶν ἀρχαίων Πατέρων. Ἐν σχέσει δὲ πρὸς τὸν Κριτόπουλον ἠλπίζεν ὁ Λούκαρις, ὅτι, μετὰ τὰς παρὰ τοῖς Διαμαρτυρομένοις πολυχρονίους σπουδὰς αὐτοῦ καὶ τὴν φιλόστοργον προστασίαν του πρὸς αὐτόν, θὰ ἠδύνατο νὰ χρησιμοποίησιν τοῦτον ὡς τὸ κατάλληλον ὄργανον πρὸς ὑλοποίησιν τῆς ἐκκλησιαστικοπολιτικῆς συμμαχίας του μετὰ τῶν Διαμαρτυρομένων καὶ πρὸ πάντων τῶν Καλβινιστῶν. Ἀλλ' ὁ Κριτόπουλος, πληροφορηθεὶς ἐγκαίρως τὴν υἰοθέτησιν ὑπὸ τοῦ Λουκάρεως τοῦ καλβινικοῦ κατασκευάσματος τῆς ψευδεπιγράφου Ὁμολογίας καὶ τὴν μερικὴν καλβινικὴν διάβρωσιν αὐτοῦ, ἠρνήθη νὰ ἐπιστρέψῃ ἄνευ χρονοτριβῆς εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ συνεργασθῆ μετὰ τοῦ Πατριάρχου, ὡς ἐπιέσθη πρὸς τοῦτο, ἀλλ' ἐπανῆλθεν εἰς τὸ Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας, ὑπὸ τὸ ὁποῖον κανονικῶς ὑπῆγετο καὶ τὸ ὁποῖον διηκόνησε μέχρι τῆς ἀναρρήσεώς του εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον καὶ μετέπειτα μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ, μακρὰν τῶν διαδραματιζομένων ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τραγικῶν γεγονότων καὶ μακρὰν τῶν ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ διαμαρτυρομένων φίλων του, διαφυγῶν οὕτω καὶ τὴν ἐξυφανθεῖσαν ἐναντίον του κατηγορίαν ἐπὶ προτεσταντισμῷ.

Ἀλλὰ πέρα τούτων οἱ οἰκουμενισταὶ Πατριάρχαι τοῦ ἰζ' αἰῶνος Λούκαρις καὶ Κριτόπουλος ἀρχικῶς δὲν ἀπέκλειον πᾶσαν προσέγγισιν καὶ συνεργασίαν καὶ ἐνότητά τινα καὶ μετ' αὐτῆς τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὁποίαν εἶχον γνωρίσει ὁ μὲν πρῶτος ὡς φοιτητῆς ἐν τῷ καθολικῷ πανεπιστημίῳ τῆς Παδούης, ὁ δὲ δεῦτερος κατὰ τὴν πολύχρονον διαμονὴν του ἐν τῇ δυτικῇ Εὐ-

ρόπη καὶ τελευταῖον ἐν Βενετία. Τοῦτο δύναται νὰ συναχθῆ ἕκ τοῦ ὅτι δὲν κατέλιπον σοβαρόν τι πολεμικὸν σύγγραμμα κατὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, ἐπὶ πλεόν δὲ προκειμένου εἰδικῶς περὶ τοῦ Λουκάρεως οἱ μεταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων πληθυσμῶν δρώντες παπικὸι πράκτορες καὶ ἱεραπόστολοι ἐθεώρησαν πρόσφορον τὸ ἐπικρατοῦν διαλλακτικὸν πνεῦμα ὅπως χαλκεύσωσι δύο ἐπιστολάς τοῦ Λουκάρεως, ἀπευθυνθείσας δῆθεν πρὸς τὸν λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον τοῦ Lwow Solikowski, τὸ 1601 ἢ πρώτη καὶ ἡ δευτέρα τὸ 1608 πρὸς τὸν Πάπαν Παῦλον Ε', διὰ τῶν ὁποίων ἀνεγνωρίζετο δῆθεν τὸ παπικὸν πρωτεῖον. Ἐπρόκειτο βεβαίως περὶ τῶν συνήθων ὑποῦλων καὶ ἀπαραδέκτων μεθοδεύσεων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ῥώμης, ἧτις τούναντίον ὤφειλε νὰ ἐγκαινιάσῃ ἑτέραν διαφορὸν πολιτικὴν προσεγγίσεως καὶ συνεργασίας μετὰ τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων, πολιτικὴν ἀπηλλαγμένην τῶν παπικῶν δογμάτων καὶ καινοτομιῶν καὶ καταχρήσεων, πολιτικὴν δυναμένην νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν ἔνωσιν τῶν χριστιανῶν καὶ τῶν Ἐκκλησιῶν, κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Ἄλλ' ἡ παπικὴ Ῥώμη ἐτήρησεν ἀκαμπτον καὶ ἀδιάλλακτον στάσιν ἔναντι τῶν Ὁρθοδόξων καὶ τῶν Διαμαρτυρομένων, καὶ δὴ καὶ ἐχθρικὴν, ἣν εἰδικώτερον ἐφῆρμοσε κατὰ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἤδη ἀπὸ τῶν Σταυροφοριῶν μέχρι τῶν ἡμερῶν τοῦ Λουκάρεως καὶ τοῦ Κριτοπούλου καὶ μετ' αὐτοῦς. Ἐπὶ πλεόν, τὸ ὄραμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνώσεως δὲν ἦτο δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῆ προσέτι καὶ λόγῳ τῆς διαμορφωθείσης ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς καταστάσεως ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ συνεπειᾶ τῆς Μεταρρυθμίσεως καὶ τῆς Ἀντιμεταρρυθμίσεως ἐν αὐτῇ, καὶ δὴ λόγῳ τῆς ἀκαμψίας καὶ τῆς ἐν πολλοῖς ἀστόχου ἔναντι τοῦ Λαυθῆρου στάσεως καὶ πολιτικῆς τῆς Ῥώμης, ἐξωθησάσης οὕτως αὐτὸν εἰς ἀκρότητα, ὡς καὶ λόγῳ τῆς ἀναμειξέως καὶ τῶν πολιτικῶν ἡγεμόνων ἐν τοῖς ζητήμασι τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως, ἰδίους ἐπιδιωκόντων σκοπούς, καὶ γενικῶς λόγῳ τῆς συνδρομῆς πολλῶν καὶ ποικίλων δυσμενῶν ἱστορικῶν παραγόντων.

Πρὸς τούτοις σημειωθῆτω, ὅτι οἱ δύο οὔτοι Ἕλληνες Πατριάρχαι δὲν ἐπρόλαβον νὰ πραγματοποιήσωσι καὶ τὴν ἐπιδιωκομένην ὑπ' αὐτῶν ἀναβάθμισιν τοῦ στερουμένου παιδείας ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν Ἑλληνικοῦ λαοῦ, τὴν ὁποίαν παιδείαν ἐθεώρουν ὡς πρωταρχικὸν μέσον ἀνακαινίσεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ ὁ μὲν Λούκαρις ἐπεδίωξε τοῦτο καὶ δι' ἄλλων μὲν μέσων, ἰδίως δὲ διὰ τῆς ἰδρύσεως τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ τυπογραφείου ἐν τῇ Ἀνατολῇ¹, ὡς καὶ διὰ τῆς πρώτης μεταφράσεως τῆς Καινῆς Διαθήκης εἰς τὴν ὀμιλουμένην τότε ἑλληνικὴν γλῶσσαν², ἐκδοθείσης μικρὸν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πατρι-

1. E. Layton, Nikodemos Metaxas, the first printer in the Eastern World. Ἐν «Harvard Library Bulletin», τ. 15, Nr. 2, 1967. R. J. Roberts, The Greek Press at Constantinople in 1627 and its Antecedents, 1967. Σ.τ. Ῥάνσιμαν, μν. ξ., τ. 2, σ. 490 ἐξ. C. Davey, μν. ξ., σ. 116 ἐξ., 270 ἐξ.

2. N. Vapouris, Patriarch Kyrillos Loukaris and the Translation of the

άρχου τὸ 1638 ἐν Γενεύῃ ὑπὸ τῶν Καλβινιστῶν. ‘Ο δὲ προώρως τελευτήσας Κριτόπουλος ἐπέδιωξεν ὁμοίως τὸν αὐτὸν σκοπὸν διὰ ποιμαντικῶν καὶ μορφωτικῶν μέσων καὶ διὰ τῆς μεταφορᾶς εἰς τὰ Πατριαρχεῖα Κωνσταντινουπόλεως καὶ ‘Αλεξανδρείας ἐκ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης πλήθους πολυτίμων βιβλίων, ὧν τινὰ κοσμοῦσιν εἰσέτι τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Πατριαρχείου ‘Αλεξανδρείας.

‘Εν τέλει, συνεχίζοντες τὴν ἐπισκόπησιν τῆς ἀνελιξέως τῶν σχέσεων ‘Ορθοδόξων καὶ Μετερρυθμισμένων, μετὰ τὴν σύγκρουσιν αὐτῶν κατὰ τὸν 17^ο αἰῶνα, διαπιστοῦμεν ὅτι ἔκτοτε διεκόπησαν αἱ μεταξὺ αὐτῶν ἄμεσοι ἐπαφαί, ἐξαιρέσει σποραδικῶν τινῶν προσηλυτιστικῶν προσπαθειῶν τῶν Μετερρυθμισμένων εἰς βᾶρος τῶν ‘Ορθοδόξων κατὰ τὸν 17^ο καὶ περισσότερον κατὰ τὸν 18^ο αἰῶνα, ὡς κατωτέρω ὀφόμεθα. ‘Εμμέσως ὅμως μετεῖχον μεμονωμένοι μετερρυθμισμένοι θεολόγοι τῶν διαλογικῶν δραστηριοτήτων καὶ φιλενωτικῶν προσπαθειῶν μεταξὺ τῶν Λουθηρανῶν καὶ τῶν ‘Ορθοδόξων, λαμβανομένου ὑπ’ ὅσιν ὅτι Λουθηρανισμὸς καὶ Καλβινισμὸς ἐν πολλοῖς συμπέπτουσι. Περαιτέρω ἐπανεσυναντήθησαν κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα ὀρθόδοξοι καὶ μετερρυθμισμένοι θεολόγοι ἐν τοῖς διαφόροις συνεδρίοις τῆς Οἰκουμενικῆς Κινήσεως, ἐν τοῖς πλαισίοις τοῦ διεξαγομένου πολυμεροῦς οἰκουμενικοῦ διαλόγου, κατὰ δὲ τὰς τελευταίας δεκαετίαις τοῦ αἰῶνος τούτου ἔλαβον χώραν καὶ ἱκαναὶ ἀνεπίσημοι τοπικαὶ προπαρασκευαστικαὶ ἐπαφαί καὶ συζητήσεις ἐν ‘Αμερικῇ, ‘Ρουμανίᾳ, Γαλλίᾳ καὶ ‘Ελβετίᾳ μεταξὺ ὀρθοδόξων καὶ μετερρυθμισμένων θεολόγων. ‘Απὸ δὲ τῆς ὀρθοδόξου πλευρᾶς ἡ Α’ Πανορθόδοξος Διάσκεψις τῆς ‘Ρόδου ἐν ἔτει 1961 περιέλαβε μεταξὺ τῶν θεμάτων τῆς μελλούσης μεγάλης Συνόδου τῆς ‘Ορθοδόξου ‘Εκκλησίας καὶ τὰ ἐπόμενα: «Σχέσεις τῆς ‘Ορθοδόξου ‘Εκκλησίας πρὸς τὸν λοιπὸν χριστιανικὸν κόσμον... ‘Ορθοδοξία καὶ αἱ ἐκ τῆς Μεταρρυθμίσεως προελθοῦσαι ‘Εκκλησῖαι καὶ ‘Ομολογίαι: Λουθηρανισμὸς, Καλβινισμὸς, Μεθοδισταί, λοιπαὶ Προτεσταντικαὶ ‘Ομολογίαι»¹. ‘Επὶ τῇ βᾶσει τῆς πανορθόδοξου ταύτης ἀποφάσεως διεξήχθησαν διαλογικαὶ θεολογικαὶ συζητήσεις ἐν ταῖς ἀνωτέρω χώραις καὶ ἀλλαχοῦ. ‘Εκ τούτων μείζονα σημασίαν κέκτηνται αἱ προπαρασκευαστικαὶ συναντήσεις καὶ συζητήσεις

Scripture into Modern Greek. ‘Εν: «‘Εκκλ. Φάρω» 59 (1977) 227-241. Χ ρ υ σ. Παπαδόπουλος, Συμμετοχὴ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως ἐν τῇ μεταφράσει τῆς ἁγίας Γραφῆς. ‘Εν: «‘Ιστορικαὶ Μελέται», ‘Ιερουσαλὴμ 1906. Μ. Σιῶτοῦ, ‘Ο Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων καὶ αἱ μεταφράσεις τῆς ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν νεοελληνικὴν, Θεσσαλονίκη 1959. Μ. Μανούσακα, Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν πρώτην μετάφρασιν τῆς Καινῆς Διαθήκης στὴ δημοτικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὸν Μάξιμο Καλλιπολίτη, ‘Αθήναι 1986. Πρβλ. καὶ Κ. Γιαννακοπούλου, Βυζάντιο καὶ Δύση. ‘Η ἀλληλεπίδρασις τῶν ἀμφιθαλῶν πολιτισμῶν στὸν μεσαίωνα καὶ στὴν ‘Ιταλικὴ ‘Αναγέννησις (330-1600), ‘Αθήναι 1987, σ. 289 ἐξ.

1. Βλ. ‘Ιω. Καρμίρη, ‘Η πρώτη Πανορθόδοξος Διάσκεψις τῆς ‘Ρόδου, ‘Αθήναι 1961, σ. 17-18.

θεολόγων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἐκπροσώπων τοῦ Παγκοσμίου Συνδέσμου τῶν Μετερρυθμισμένων Ἐκκλησιῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει κατ' Ἰούλιον τοῦ 1979, ἐν Γενεύῃ κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1981 καὶ ἐν Σαμπεζῷ κατὰ Μάρτιον τοῦ 1983¹. Ἰδιαιτέρως ἀξιολογημένοι δὲ εἶναι αἱ ἐξῆς δύο ἐπίσημοι πρωτοβουλίαί τοῦ Παγκοσμίου Συνδέσμου τῶν Μετερρυθμισμένων Ἐκκλησιῶν. Πρῶτον, ἀπὸ 24 μέχρι 31 Ἰουλίου 1979 ἐπεσκέφθη τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐπταμελὴς ἐπίσημος ἀντιπροσωπεία τοῦ Παγκοσμίου Συνδέσμου τῶν Μετερρυθμισμένων ὑπὸ τὸν πρόεδρον καὶ τὸν γενικὸν γραμματέα αὐτοῦ καὶ ἐπρότεινε τὴν ἔναρξιν ἐπίσημου διμεροῦς θεολογικοῦ διαλόγου μεταξὺ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῶν Μετερρυθμισμένων Ὁμολογιῶν τῶν Καλβινιστῶν, τῶν Πρεσβυτεριανῶν καὶ τῶν Κονγγρεγκασιοναλιστῶν. Δεύτερον, ὁ αὐτὸς Παγκόσμιος Σύνδεσμος ἐν τῇ γενικῇ συνελεύσει του ἐν Ὀττάβα τοῦ Καναδά τὸ 1982 ἀπεφάσισε τὴν ἔναρξιν τοῦ ἐπίσημου διαλόγου μετὰ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, τὸ δὲ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, ἀνταποκρινόμενον εἰς τὴν πρότασιν ταύτην, ἐζήτησε κατ' Ἰανουάριον τοῦ 1984 ἀπὸ τὰς κατὰ τόπους Ὁρθοδόξους Ἐκκλησίας τὸν διορισμὸν ἀντιπροσώπων αὐτῶν πρὸς συγκρότησιν τῆς πανορθοδόξου προπαρασκευαστικῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς προετοιμασίαν τοῦ διαλόγου τούτου². Τούτων πάντων γενομένων καὶ σχηματισθείσης τῆς μεικτῆς Ὁρθοδοξο-καλβινικῆς Θεολογικῆς Ἐπιτροπῆς ἐπὶ τοῦ διαλόγου ἐξ ἀντιπροσώπων ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν, ἐπραγματοποίησεν αὕτη τὴν πρώτην συνδιάσκεψιν αὐτῆς ἐν τῷ ἐν Σαμπεζῷ Ὁρθοδόξῳ Κέντρῳ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀπὸ 2 μέχρι 6 Μαρτίου 1986, ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ προγραμματισμοῦ τοῦ, ἐπὶ διεθνοῦς ἐπιπέδου, διαλόγου Ὁρθοδόξων καὶ Μετερρυθμισμένων. Τὰ πεπραγμένα τῆς συνδιασκέψεως ταύτης ἐδημοσιεύθησαν ἤδη³. Δὲν δύναται νὰ ὑπάρχη ἀμφιβολία, ὅτι κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ διαλόγου τούτου θὰ ἐξετασθῶσιν εἰς βάθος καὶ τὰ ἀποφασισθέντα ὑπὸ τῶν Συνόδων τοῦ ἰζ' αἰῶνος, καὶ μάλιστα τῆς τῶν Ἱεροσολύμων, καὶ ἡ ὑπ' αὐτῶν (ἐξ εὐνοήτων ἀμυντικῶν λόγων) χρῆσις αὐστηρῶν καταδικαστικῶν ἐκφράσεων καὶ χαρακτηρισμῶν, ἰδίως κατὰ τοῦ καλβινικοῦ Προτεσταντισμοῦ Σβιγλιανικοῦ-καλβινικοῦ τύπου (πρὸ πάντων τῶν διδασκαλιῶν αὐτοῦ περὶ ἀπο-

1. «Ἐπίσκεψις» 1.9.1979, 5.3.1981 καὶ 15.3.1983. Πρβλ. καὶ N. E h r e n s t r ö m etc., ἐνθ' ἄν., σ. 18 ἐξ., 66 ἐξ. J. M e y e n d o r f f and O. M d e l a n d (eds), *The new man: An Orthodox and Reformed Dialogue*, New Brunswick. N. J. T h. T o r r a n c e (ed.), *Theological Dialogue between Orthodox and Reformed Churches*, Edinburgh and London 1985. T h. N i k o l a o u, *Die Orthodox-reformierten Beziehungen und der Heidelberger Katechismus*. Ἐν: «Les Dialogues oecuméniques hier et aujourd' hui», σ. 118 ἐξ.

2. «Ἐπίσκεψις», ἀριθ. 215 τῆς 1.9.1979.

3. «Ἐπίσκεψις», ἀριθ. 353 τῆς 25.3.1986, σ. 5-7. Β. Φ ε ι δ ᾶ, Θεολογικὸς διάλογος Ὁρθοδοξίας καὶ Μετερρυθμισμένων. Ἐν: «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀληθεία» 1.5.1986, σ. 6.

λύτου προορισμοῦ, θείας Εὐχαριστίας κ.λ.π.), οὕτως ὥστε νὰ δυνηθῆ νὰ καταλήξῃ ὁ διάλογος οὗτος ἐνδεχομένως εἰς νέαν τινὰ ἐπανεκτίμησιν αὐτῶν. Καθ’ ὅσον, ὡς ἐκ τῶν προειρημένων συνάγεται, ἡ συνάντησις τῆς ‘Ορθοδοξίας μετὰ τοῦ Καλβινισμοῦ κατὰ τὸν ἰζ’ αἰῶνα συνιστᾷ μίαν ἐκ τῶν σπουδαιότερων καὶ κρισιμωτέρων φάσεων τοῦ καθόλου ‘Ορθοδοξο-προτεσταντικοῦ διαλόγου, ἣτις ἔσχεν ἀρνητικὰς ἐπιπτώσεις ἐπὶ τῶν ἐν γένει σχέσεων τῶν ‘Ορθοδόξων καὶ τῶν Καλβινιστῶν, συνεπικουρούσης καὶ τῆς ἀναπτυχθείσης καὶ ἀσκουμένης ὑπὸ τῶν Καλβινιστῶν ἀπαράδεκτου προσηλυτιστικῆς καὶ προπαγανδιστικῆς δραστηριότητος ἐνιαχοῦ τῶν ‘Ορθοδόξων ‘Εκκλησιῶν, τοῦθ’ ὅπερ ἀποτελεῖ ἐμπόδιον εἰς τὴν πρόοδον τοῦ διεξαγομένου ἐπισήμου ‘Ορθοδοξο-καλβινικοῦ διαλόγου¹.

(*Συνεχίζεται*)

1. Τελευταίως καὶ ἡ Γ’ Πανορθόδοξος Διάσκεψις διεπίστωσεν, ὅτι «ἡ εὐλογος ἀνησυχία ὠρισμένων κατὰ τόπους ‘Ορθοδόξων ‘Εκκλησιῶν διὰ τὴν ἄσκησιν προσηλυτισμοῦ ὑπὸ τινων Λουθηρανῶν καὶ Μετερρυθμισμένων εἰς βάρος τοῦ ‘Ορθοδόξου πληρώματος δύναται νὰ δημιουργήσῃ περιπλοκὰς καὶ νὰ δυσκολεύσῃ τὴν περαιτέρω πορείαν τῶν διαλόγων τούτων. Ἡ παρατηρουμένη ἄλλωστε τάσις παρά τε τοῖς Λουθηρανοῖς καὶ τοῖς Μετερρυθμισμένοις διευρύνσεως τῆς πράξεως χειροτονίας γυναικῶν ἀξιολογεῖται ὡς ἀρνητικὴ ἐξέλιξις, ἡ ὅποια σχετικοποιεῖ τὴν ἀξιοπιστίαν τῶν ἀντιστοιχῶν διαλόγων» («Ἀπόστολος Βαρνάβας» 48 (1987) 182). Ὡσαύτως, λαμβανομένης ὑπ’ ὄψιν τῆς ὑπὸ τῶν ‘Ορθοδόξων ἀγνοίας τῆς ἐπισήμου ‘Εκκλησιολογίας τῶν διηρημένων καὶ διαφωνούντων πρὸς ἀλλήλους Μετερρυθμισμένων, ὡς καὶ τῆς ἀνεπαρκοῦς θεολογικῆς προπαρασκευῆς τοῦ ἀρξαμένου ἐπισήμου ‘Ορθοδοξο-καλβινικοῦ διαλόγου, ἐνδείκνυται ὅπως οἱ Μετερρυθμισμένοι συμφωνήσωσι καὶ συντάξωσι χάριν τῶν ‘Ορθοδόξων ἐνιαίαν καλβινικὴν ‘Εκκλησιολογίαν, πρὸς διευκόλυνσιν τοῦ μεταξὺ αὐτῶν διαλόγου.

Συναφῶς βλ. καὶ Μητροπολίτου ‘Ελβετίας Δαμασκηνοῦ, Réformation and Reformed Churches. Ἐν: «The Ecumenical Review» 39 (1987) 99, ὡς καὶ: Μία ὀρθόδοξος ἄποψις περὶ τῶν Μετερρυθμισμένων ‘Εκκλησιῶν. Ἐέν: «Ἐπίσκεψις» 1.3.1987, ἀριθ. 373, σ. 4-5. Πρβλ. καὶ Jean - Jacques von Allmen, Marginal Comments by a Reformed Theologian. Ἐν: «The Orthodox Church and the Churches of the Reformation», ἐνθ’ ἀν., σ. 91.